

C (XAK)
A52

АЛТЫН
ЧҮҮС

9/1x
КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

9/15-204

Колич. предыд. выдач _____

ТІЛНІНЪ, ЛИТЕРАТУРАНЫНЪ, ИСТОРИЯНЫНЪ ХАКАССКОЙ
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ИНСТИТУДЫ

АЛТЫН ЧҮС

Алыптыҕ нымах

М. К. ДОБРОВ

НЫМАХЧЫДАНЪ ПАЗЫЛҒАН

Т. Г. ТАЧЕЕВА тичмееи

КНИЖ. ФОН.
БИБЛИОТЕКА

4

Хакасиядагы книга издательствозы

АБАКАН — 1958

Доцент, филологической науклар кандидады
Н. Г. ДОМОЖАКОВТЫНЪ
редакциязынанъ

Чир пастап тамырланғанда,
 Тигір пастап хурчалғанда,
 Ах тасхыллар топайып киліп пүткен туста,
 Ах талайлар сиіліп киліп аххан туста;
 Пулут өтіре күн көрерде,
 Пус өтіре суғ аларда;
 Халғахнанъ чир пөлерде,
 Хамыснанъ суғ сузарда;
 Алтын пүрліг пай хазынъ
 Пастап найхалып өскенде;
 Ханаттығ хус хас-хаçанда
 Ханадын саап учухханда,
 Харсахтығ анъ ол пурунда
 Хаалиин тастап ойлаанда;
 Амдығы төлнінъ алнында,
 Пурунғы төлнінъ пу хыринда;
 Айна кірбес арығ чирде,
 Чил кірбес ызых чирде,
 Арғалығ сыннынъ алтында,
 Ах талайнынъ хазында,
 Хадарған малнынъ ээзі полып,
 Халых чоннынъ ханы полып,
 Ах Оленъ иней ипчліг
 Ах Хаан алып чуртаптыр.
 Ай алтын алты алыстыра хончадырлар,
 Чир үстүн читі чылыстыра чуртапчадырлар.
 Паарларынанъ сыххан палалары чоғыл,

Истілеріненъ сыххан иркелері чоғыл.
Пала үчүн маххласчадырлар,
Ирке үчүн икклесчедірлер.
Чобағны чобаладырлар кирі улус,
Илегні инеледірлер частығ улус.
Аар частары чит парған,
Арығ күстері син парған.
Көдіріліп сыххан кун чахсы
Кидер айланып кірчедір,
Паххлап сыххан ай чахсы
Парар чолынча килчедір.
Ай хараазы полыпчадыр —
Алтон чылтыс алысча,
Тун хараазы түзіпчедір —
Тубен чылтыс чылысча.
Ай хараазын алтап хончалар,
Алтон чылтысты санап хончалар;
Тун хараазын тунеп хончалар,
Тубен чылтысты санап хончалар.
Сарғала танъ атыпча,
Сағыла кун сыхча.
Көгере танъ атыпча,
Көстеле кун сыхча.

2

Ах Хаан апсах—алып кізі,
Аарны, ниикті көрген позы,
Аар тарта өстеп киліп,
Пеер хайа киріл киліп,
Анънап кисченъ кибін алып,
Чарды ізікті аза сазып,
Чайбанънада сығара пасхан,
Илбенънеде ибденъ сыххан.
Ай алтын алты айландыра,
Чирнінъ үстүн читі ибіре
Харах хазиі көр турадыр,
Хулах пістии ис турадыр:
Азыр хулахха ниме истілбинче,
Ала харахха ниме көрінминче.
Тилекейні¹ тиксілендіре көрче,
Тигір төзін сілестіре² көрче.
Харах читкен чирлері

Харалып, сиилип көрінче,
Харах читпеен чирлері
Көбенъ көс³ полып тартылча.
Чабаға азағы тартылбиндыр,
Хулун азағы киндебиндір.
Хадарған малы, көр турза,
Халын тайғаны тобыра тарап партыр;
Халых түбен чоны полза
Ах талай хастада чуртап партыр.
Алып кізі, айланып,
Ах өрге⁴ ибзер кір парған.
Ах Оленъ иней ипчизи,
Арығ чүректіг кізизи,
Алтын столын іт килген,
Ас таллазын сал килген:
Алтыннанъ азын пөледір,
Үстүнень үзін пөледір.
Алтын столнынъ кистіне кіріп,
Арбын асты чирге кіріп,
Ах Хаан апсах — алып кізі,
Ах Оленъ анынъ ипчизи
Хасхайып харып одырлар,
Кискейіп кирип одырлар.
Астааннарына ас толдырчалар,
Арған постары симірчелер.
Пүгүрлеріне мүн толдырчалар,
Пүгүр постары көнілчелер.
Истіп, тынънап одырзалар,
Истеп⁵, чахсаа саназалар,
Хайзы-да чирде,
Хайзы-да суғда
Час паланынъ кічігдегі
Час орай табызы истілче.
Ылғап-сыхтап, пу чирге
Ылап-соолап чағдапча.
Иней, апсах стол кистінде
Чапсыбаали чапсып одырлар,
Танънаспаали танънап одырлар:
«Хара чирнінъ алтындағы
Хара айна ол полар ба,
Хатығ чирнінъ үстүндегі
Хатан алып пу полар ба?»
Чапсып, танънап одырғаннарында,

Ах өрге ибнінъ істінде
 Арығ чазы читкелек ам даа
 Ала манъыс⁶ оолах пала
 Айландыра пастырғлап чөр:
 «Тудар ползанъар — тут халынъар,
 Хабар ползанъар — хаап халынъар», —
 Хазырада чоохтаныбызып,
 Хасхайта тапсабызып,
 Хатырғанып пасхлап чөр оолах,
 Хатығ арах көр чөр оолах,
 Ах Олень иней кізі анчада
 Айлана түзіп хаап алған.
 Аас азып пала тапсапча,
 Тіл сибіріп⁷, ол чоохтанча:
 «Аарлығданъ аарлығ, Ах Хаан тайынъ,
 Хада сыххан харындазынъ пар ба,
 Іцеденъ сыххан тунъманъ пар ба?»
 Алып кізі Ах Хаан апсах,
 Сананып, пөгініп одырза —
 Пар Ах Хааннынъ хыс тунъмачах,
 Тоғыс хулас сыннығ хара хула аттығ
 Көгін Арығ алып хыс пар полғанчых.
 «Я, иркем-кинчем, час орай,
 Пар минінъ андағ хыс тунъмам, —
 Апсах ағаа нандырып одыр. —
 Тоғыс хулас сыннығ хара хула аттығ
 Көгін Арығ күчүн хыс.
 Хачан-да мынынъ алында
 Көгін Арығ алып хыс,
 Хара-пора сағыстығ полып,
 Өкіс паланы кізі итпин,
 Окіс хулунны мал итпин,
 Чалбах нанға чадын пирбин,
 Чараалыға уйғу пирбин,
 Ай алтындағы алтон алыпха,
 Чир үстүндегі читон алыпха
 Чир чабызында, тағ көлегінде
 Чуртирға ол пролаттыр.»
 Ала манъыс час оолах
 Аас азып тапсапча,
 Тіл сибіріп сөлепче:
 «Ададанъ синненъ хада сыххан
 Алып хыс Көгін Арығданъ

Төреем мин, Ах Хаан тайынъ.
Ічем күлүк Көгін Арыг, —
Ах Хаан абаамнынъ чуртында
Паарынанъ сыххан палазы чоғыл,
Істиненъ сыххан иркезі чоғыл,
Анынъ чуртын тударзынъ, — тибес, —
Аязына салып, мині тастады». —
«Андаг полза, иркем-кинчем,
Хан орнына хан турарзынъ,
Хадарғаным хадарарзынъ;
Пиг орнына пиг турарзынъ,
Піліп чуртымны тударзынъ». —
«Аарлаза — тайым, Ах Хаан ағанъ,
Айаг ба ни ах ой адынъ? —
Айна сағыстыг төреен ічемнінъ
Ах сүдін эмерге пар килерге.
Ічемнінъ сүдін эммезем,
Инънім, мойным минінъ тыыбас.
Ікі тамырын сорбазам,
Ікі холыма күс кірбес».
Иней кізі Ах Олень:
«Иркем-кинчем, оолгыбыс,
Ирте, табырах син пар кил;
Андархы чирденъ айланзанъ,
Адынъ-соланъны адаайбыс.
Андар парып, час орайыбыс
Іченъ сүдін эміп алзанъ,
Іченъ пір нимее нымзанза,
Парбаанча син полбассынъ»...

3

Чазы читпеен оолах пала,
Чапчанъында сыға хонып,
Ллтын теекке⁸ пастыр парып,
Ах ой атты систе тартып,
Ізенъе түбіне пазып,
Изер хазынанъ тартынып,
Изер ойиина ир оолах
Ипти-тапти одырыбысхан.
Аран-чула⁹ ах ой атты
Аар айландыра ол тарты,
Арғалыг сыннынъ үстүн көре,

Ах чазынынъ ыраан көре,
Махыда¹⁰ полза пастырып,
Матлада ол соплат парған.
Хадарған малны арали-парған.
Халых чонны тобыра парған.
Ат асчанъа сыға салып,
Аархы сарина ол инче.
Арған оттыг чазыны тобырып,
Ах өленъниг чазаа тўсче.
Аран-чула ах ой аттынъ
Хатыг ахсын чайхап парча,
Халын путха хамчы пасча.
Аар частыг ах ой аттынъ
Алып төлінінъ чөрізіне
Алмах саа албин парир,
Арыг күзі читпин парир.
Алып төреен ах ой ат
Анча-мынча парған туста,
Хамчы теезінінъ ачиина,
Хаалағ салып, ойлап сыххан.
Тонъ чазыны тобыра парып,
Тоғыс хулас сынныг хула аттыг
Көгін Арыг ипчінінъ чіріне
Көре читті пу оолах.
Ат палғачанъ алтын теекке
Адын полза улии тутхан,
Ах ой аттанъ тўзе хонған;
Ачых тіінін пос тастаан,
Айланып, ол пастырыбысхан.
Кире пасхан ол ибзер.
Көрер полза төрзер,
Көгін Арыг ічезі
Көбенъ төзекте одырча.
«Изен дее, минді дее» ол тібеен,
Ічезінзер көні парған.
Ікі холнанъ ічезінінъ
Ікі имчегін сығара тартхан.
Көгін Арыг анынъ ічезі:
«Иркем-кинчем, — тіп чоохтаан —
Астанъ тынъ син астаазынъ ма,
Аяғ чох ағырта сорчазынъ?»
Ала манъыс оолах пала
Ағаа удур паңдырған:

«Адыр тохта, син ічем,
Ах сүдінъ мин эміп алим».
Иледе ұр ол сор париганда,
Көгін Арығ ипчі ічезі
Көөлче арах пос түзібіскен,
Хыйын, төзексер чадыбысхан.
Көгін Арығнынъ іди эмгенге,
Көксі, тамағы тынъ хуруп парча;
Көрген хараанынъ оды чазаан,
Көп күзі синген чіли полған.
Ала манъыс оолағас
Астаан позы тос парған,
Ах сүдін ол эміп алғанда,
Аар айландыра пастырған.
«Адыр тохта, иркем-кинчем, —
Анынъ ічезі чоохтанған, —
Ах аяхха суғ сузып,
Ағыл пирдек — сухсапчам». —
«Манъ чоғыл маға мында
Маанназарға синміненъ —
Манъзыттығ килгем синзер,
Манъзырапчам чирімзер».
Айбынмин даа анда оолах,
Аннанъ сығара пас килген.
Ах ой адына алтанып,
Ах Хаан чиріне чөр сыххан.
Чахсаан пілзе пу ипчі,
Чазына читпеен палазы
Чарым күзін, сағызып
Суур парыбыстыр сүтненъ хада.
Көгін Арығ ипчі кізі,
Қиріліп, сөөліп тур килген,
Көре, тасхар пас парған;
Көріп, сынап турчатса,
Көк чазыны ол ирт партыр.
Күл харбахтап, ачырғанып,
Көдір киліп, соон сүре тастаан:
«Көп чирні син ибіріп,
Күн харағы көрбес пол,
Күлүктерненъ күрезіп,
Күзінъ, саанъ албас пол!
Көксім хурып, нымзанғанымда,
Көнънім көрбедінъ анда даа!

Көп чоннарнынъ аразында
Күлкi пол чөр хачан даа!
Улуғ алыптынъ холында
Улуғ илегнi син көр тур.
Пала көкк чiли маххлап чөр,
Парчан чирге үн сал чөр;
Ине көкк чiли икклеп чөр,
Илбек чонға истiл чөр!»
Харбап тастаан күлi
Хара тозын полып турыбысхан.
Хамчы саап париған оолахха
Хара тубан полып одырыбысхан.
Хап чарымызын¹¹ улуғ күзiнiнъ
Хара тубан нандыра тартхан,
Хыйға сағызын кiчiг паланынъ
Хыылада тартхан ол тубан.
Манъзытта париған палацах
Мынзында даа чох ойлатча.
Мынынъ сағызына тартханын
Пiр дее пiлбин парыпча.
Саасхан түспес сарығ сөлнi
Саадатпин ол иртчедiр.
Хусхун түспес хуба сөлнi
Хуластадып ол ойлададыр.
Агаа парарға ағырыс полған —
Амғы чоохха табырах полған;
Ах Хааннынъ чирiне чиде түскен,
Арғалығ сынға сыға хонған.
Ат палғачанъ алтын теексер
Ала харахананъ сибiрiп көрзе,
Алтын теекке палғап салған
Аран чула ат турча.
Хызыл киик чiли хылбанънап тур
Хылғанах түктiг хызыл хоор ат.
Паспас чирнi пас турча,
Көрбес чирнi көр турча.
Салбы төбiн салып түскен,
Инис төбiн инип түскен.
Алтын теекке түзiре килiп,
Алты сали адын палғады.
Ах өрге ибзер пастыр парып,
Алтын халханы аза састы.
Iзiк азып, изен пирче,

Иркін алтап, минді пирче.
«Изенөк, миндөк, иркем», — тидір
Іңезі иней Ах Олень.
Алтын столын іт килген,
Астынъ талазын сал килген.
Алтынанъ азын пөледір,
Ұстүнень ұзін халбидыр.
Аарлығ тамахтығ стол кистіне
Алып оолағас, иртіп, одырды.
Ах Олень иней анынъ іңезі
Ағаа, аас азып, чоохтанды:
«Аар адынъ синінъ адал парған,
Хоор соланъ, палам, хығырыл парған —
Ах Хаан тайылығ, Ах Олень көйіліг,
Тоғыс хулас сынның хара хула аттығ,
Күчүн Көгін Арығ іңеліг
Хылғанах түктіг хызыл хоор аттығ
Хыйға Чике полча тіп.
Иркем-кинчем, Хыйға Чике,
Іңенънінъ піргіне нымзаанын
Иди ноға толдырбадынъ?
Пастап мыннанъ париганынъда,
Пазынъа кире сөлеенім хай.
Улуғнынъ сөзін хачан даа
Ундубин чөрченъ, час орайым».
Узун чоохты ұзұрчеткенде,
Ұс табыс хыйға истілген.
Улуғ алыптынъ табызы
ікі хулахха салынған.
Ұс таап, ұгү¹² пас тур,
Ус айланып, хыйғы пас тур:
«Хызыл хоор ат пағда ба,
Хыйға Чике, чурт ээзі, ибде бе?»
Хыйға Чике, орнынанъ турып,
Хыйғы пазына удур сыхча.
Хыр ұстүнзер көрібіссе,
Хан поэраһ аттығ алып турча.
Хыйға Чике, табырағында
Халын хуяғын хатанған;
Хатырғанып пастыр киліп,
Хызыл хоор адына алтанған,
Хырнынъ ұстүн көре көсти,
Хылбанънада пастырча.

Хыйғы салғанча чиде киліп,
Хылыс пазынанъ тоғасча.
Ат пазынанъ азыра сегірізіп,
Ас пилденъ олар тыынысчалар.
Азах-пысхахнанъ айланызып,
Ар-пеер олар тастасчалар.
Айли, чылли алыптар
Анда кўрес парчалар.

4

Ах Олень иней кізінінъ
Азағы аар полып пастаан.
Тоғыс айын ол толдырған,
Онынчызында оолах таап алған.
Азайлығ час оол пала,
Төрібиненъ, ойлап чөр,
Көрген хараа кӧс осхас,
Тынған тынызы чалын осхас,
Пасхан азаа пағыр осхас,
Позынынъ сыны пакпаданъ на улуг.
Пір кинченінъ¹³ терізі
Пүкүлее тонға чит парча.
Ол оолағас ічезіне
Ай-тыс пір дее пирбинче.
Уғаа чапчанъ, тызы чох,
Отіг-чітіг сағыстығ.
Ічезі анынъ Ах Олень
Істінде поэнынъ сағынадыр:
«Иртіре кўстіг полар ба алай
Іскер чылчаа чох полар ба?»
Пу оолағас ол туста,
Пастыр чөріп, сурыбысхан:
«Ністінъ ибнінъ істінде
Паза тасхар, тастында,
Прай ниме ноо нимеденъер
Сығдыр-сағдыр түсчедір?»—
«Алтон, читон өөр маллар
Ах талайзар суғатха, палам,
Айланып, инче полбас па за». —
«Андағда, ічень, мин амох
Андар табырах парарға,

Алтон, читон өөр малнынъ
Айланчатханын көрерге». —
«Адыр тохта, син пала,
Андар парарға чарабас.
Анда саға итченъ ниме
Аарда чоғыл, сыхпа!»
Ол-пу амды ирткенде,
Оолах пазох сурчадыр:
«Улуғ тағлар ноға күүлесче,
Улуғ суғлар ноға салғылча?» —
«Анда улуғ алыптар
Алыс-пиріс итчелер,
Андар саға парарға
Амох уғаа ирте, палам». —
Кинче терізі тонычаан,
Кизіп, тимненче оолағас.
Күрес полчатхан чирзер
Көрерге парарға сағынча.
Аар частығ иней кізі,
Аны ыспин, иркінде,
Ағас изірегін тудынып,
Ағаа перініп, тур салған:
«Адыр тохта, син сыям,
Пеер ойлаба, мына, көр!
Аны испин, сығара ойлазанъ —
Пазынъ чара сабам, көр!»
Иртенненъ сығара инейек
Иирге саба иркінде одырған.
Изірегін салып, парарға итсе,
Ізіксер ойлапча оолағас.
Анчада частығ иней кізі
Ах Хаанға ачинанъ хысхырған:
«Алай син, уйғу ээзі, испинчезинъ ме,
Арығли күстенъ азырылдым?!»
Ах Хаан, алтын сірееденъ тур киліп,
Ах пазын матап тырбанғлапча;
«Алай сининъ изинъ сыхты ба,
Анча тынъ нимее улудынъ?
Алай сининъ, кири сілее,
Ала хараанъа ах тўсті бе?» —
«Ам даа көрбинчезинъ ме
Паланынъ сығарға таласчатханын?!» —
«Хая, хайда чөр ол сыям,

Хаап тударбын саҕамох.
Хайди сӥс испезин
Кӥзидербин сах олох!»
Хайындырып иб истинде,
Харбах-хурбах тӥсче апсах.
Хызыл час кичиг паланы
Холҕа ла аарда тут полбинча.
Иней кизи Ах Олень
Изирегин хыланънатча:
«Минзер, адай, чаҕын чӧрбе,
Мыны кӧрерзинъ минненъ!
Тизилгенинъ чоҕыл ба, сӥлее,
Тигине тиги ойлабысты.
Табыраҕынча туттах ла —
Тимнен салтыр сыҕарҕа!»
Ачырҕанып, Ах Олень
Аастан турча иркинненъ.

5

Аалдаҕы иней, апсахтар
Андар чылысхлап одырлар.
Ах Олень час исте тиг,
Аны аарлирҕа килгеннер.
Алтын халханы азыбысханда,
Ах Олень иркинненъ турыбысхан —
Хайындыр чӧрген оолахтары
Холтых алтынанъ ӧте хон парҕан.
Аалданъ килген кирӱлер,
Аны кӧрӱп, хаказып,
Аны-мышы аданып,
Алай хоохай¹⁴ салчалар.
Ала манъыс оолах пала
Аал аралаи ойлапча.
Аар частыҕ иней кизи
Алты сӱмекчинге хысхырча:
«Тудынъардах тиги кӧнеткенӱ,
Тут полбин халдым сыямны.
Онъныҕ ла нима полбачанъ полар,
Онъдайы амох пасха ханъыстыны!»
Алты абахай сӱмекчиннерӱ
Аны сӱрӱзӱп чӱгӱрӱсчелер.

Ала манъыс оолағасты
Дал аразында хайындырчалар.
Аннанъ, мыннанъ хаапчалар,
Аарда тут полбин чөрчелер.
Анзылары уғаа чапчанъ —
Андар, мындар ла кірібісче.
Сыны кічичек оолах пала
Сырып хазааны ла хастапча.
Сырып хазаанынъ ўдўчегіненъ,
Сыып, өтіп, ол ойлабысча.
Сўріс чөрчеткен сўмекчін хыстар.
Ол тизіктенъ сыып полбин,
Сырып хазааны ибіре
Оолахты сўрчелер, пазорли.
Хыстар хазааны ибіргенче,
Оолах анча-мынча ойлабысча,
Хатабох читкен тустарда
Ол пазох тизік өтіп парча;
Алты сўмекчін, аны тут полбин,
Аалға толдыра хысхырысчалар;
Ачырғанызып, удур-төдір —
«Андағзынъ, мындағзынъ!» — тісчелер:
— Чўгўр табырах — өтерге чөр!
— Алчах, іскеркізі чох, тут полбадынъох!
— Чўгўр табырах мынча, пазорли!
— Айбалғы, пазорлап таа полбадынъ!..
Хазаа хахпахтанъ сығара ойлап,
Халых мал арали оолах ойлапча;
Хархай турған сынны көріп,
Халиин хозып чўгўр парча.
Алты хыс, идектерін түре хаап салған,
Анынъ соонанъ чоданънасчалар.
Постары олар, чол даа айнытпін,
Пір ле чирде сегірісчелер.
Азағы ниик чапчанънары
Алнында ойласхлап парчәтчалар.
Алчах, айбалғы, чоон араختары
Ай соонда, хысхырызып, чортысчалар.
Ала манъыс оолах пала
Арғалығ сынға сығара ойлаан,
Андағы пөзік, ағбах оттарнынъ
Аразына кіріп, чазыныбысхан.
Хыстар, ахылчазып, ам читкледілер,

Хылчанъназып, кӧр таппин турлар:
«Хайдар парды за, пасхачыл,
Хайданъ тапчанъ за, хан-худай!»
Ағбах оттарнынъ аразын
Алты хыс матап хастылар.
Ала манъыс оолахты
Аарда даа олар таппадылар.
Алты абахай, алдарап, илеп,
Аалзар нандыра айландылар.

6

Ала манъыс оолах, аннанъ турып,
Аар алдыра ойлап сыххан.
Анча-мынча ойлап, кӧрзе —
Алтын пӱрліг пай хазынъ тур;
Анынъ хырина ойлап киліп,
Аны оолах танънап тур.
Ур дее кӧрбеен оолағас,
Устӱнзер анынъ сегірібіскен.
Учын піріктіре тут киліп,
Чирзер алдыра ээ тарт килген.
Алтын пӱрліг пай хазынъны
Чилегезіненъ ходыра тартхан,
Анынъ учынанъ тудынып алып,
Тискер пазына алтаныбысхан.
Алтын хазынъа тискер алтанып,
Арғалығ сыннынъ озаринзар,
Ая чалбахнанъ пудынанъар саап,
Аттығохпын тіп чӧрібіскен.
Чилегезі пай хазынънынъ
Чирні чара тартыпча —
Хара чирнінъ тозыны
Хан тигірге тосхалап¹⁵ сыхча.
Ах чазыны тобыра ойлаан,
Арғалығ сынға сығара хонған;
Ала харахнанъ кӧр турза,
Алыптар анда алыс-піріс итчелер.
Алыс парчатхан алыптарнынъ
Ахсыларынанъ сыххан тыныстары
Ах тубан полып чайылча,
Кӧксілеріненъ сыххан оорлары

107358

Көк тубан полып тарапча,
Алын хасхаа хази¹⁶ тастаан
Аран-чула ікі ат турлар —
Хыйғанах түктіг хызыл хоор ат,
Хамағында ахтыг хан поэраһ ат.
Хазынъа мўнген оолағас
Хыриларыңзар чўгўр парған;
Хазынъын, хасхайта тартып алып,
Харағын торыспайтып, тур салған.
Ала манъыс оолах, сағынып,
Аннанъ піліп, сис турза,
Алызып, тудысчатхан алыптар
Алты кўндўк¹⁷ чир тудыс килібістір:
Ах Хаан апсахтынъ чирїненъ пастап,
Көгін Арығина сабыл килтірлер.
Ананъ чахсылаан көрзе оолах,
Алып Хыйға Чике алдыртарға чөр.
Алыптынъ төлі Хыйға Чике
Алдарап чөр алып холында.
Пала көөк чілі маххлапча,
Парча иресеңі ол көрчедір;
Ине көөк чілі иккелече,
Илегіңі ол көп сынапчадыр.
Оолах, истіп, тынънап турза,
Хара чир халтыраан осхас,
Хан тигір тітіресең осхас.
Хара хула аттыг Көгін Арығ
Чир чалбахтынъ чабызыңзартың,
Тағ поэинің көлегінзертін,
Көөн көглеп, көні пеер килир;
Улуғ хаалииңда адышыңъ
Улуғ манъзытта ол килир,
Улуғ ырын ырлап одыр,
Онъар-тискер мондылып одыр:
«Хан поэраһ аттыг Хан Төнъистіңъ
Холына кірдіңъ ме, адай сін?
Улуғ алыптынъ холына кіріп,
Улуғ чобағны ам көрчезіңъ ме?
Кўлдүктіңъ холына кіребес,
Кўн хараа көрбин, сін чөрчет!
Хан поэраһ аттыг Хан Төнъис,
Ханың төкпе мин килгенче.
Чидер ползам сағамох,

Саһай тынын үзем мин анынъ —
Сай сөөгін мин сығдырадарбын,
Саасхан-хусхунға салдадарбын».
Ала манъыс оолахтынъ, аны искенде,
Хан хызыл сырайы хуурта тартхан,
От хызыл сырайы омарта тартхан.
Хазынъына мўніп, ол андар ойлаан.
Халыхтап килген хара хула аттынъ
Хамахананъ омыриина урундырған.
Тоғыс хулас сыннығ хара хула ат
Төдір чачыла түскен, урунып.
Өөктеліп одырған Көгін Арығ,
Өөгіне аттынъ түзіп, түзелген.
Манъзытта килиген Көгін Арығ
Мойнына парып, айланған.
Көгін Арығ ипчі кізі,
Харағын чарыдып, чахсаа көрзе,
Хазынъ пазын хасхайға тартып,
Хасхая арах тур салып,
Харағын торыспайта көр салған
Хара пасхачыл оолах турча.
Хайдағ мындағ ниме полчанъ
Хазынъ мўніп чөрчеткен тіп,
Көгін Арығ ипчі кізі,
Хайхап, аны көр тура парған:
«Хара хула адым хачан даа,
Хорығып, хыя тартпачанъ.
Хайди полғанда, син, адай,
Хамаанънанъ омырыхха урундынъ?»
Харағын тозыралтып, оолагас,
Харызып, удур нандырча:
«Хайдар үрүгіп парчазынъ?
Хайдағ ыр ырлап килчезінъ?
Кемнінъ сөөктерін хусхун-саасханға
Салдадарбын тіп парирзынъ?
Кемге хычанып, матырхап,
Сарнап-көглеп килирзінъ?»
Көгін Арығ көр турза,
Күстіг алып төріптір.
Амаллап, чахсаан піл турза,
Ах Хааннынъ оолғы ол полтыр.
Көрген хараананъ оолахтынъ,
Көрчетсе — көс ойнал тур,

Көксиненъ сыххан тынызы
Көк чалын полып тартыл тур.
Көгін Арығ, аны көріп,
Хорыхпаан позы хорыхча,
Поғда чүрегі портылапча,
Поғана хабырғазы сыстасча.
Узіл парар тыны чоғыл —
Улуғ күчүн¹⁸ төріптір.
Төгіл парар ханы чоғыл —
Төнъіс¹⁹ алып төріптір.
Көгін Арығ күчүн ипчі
Көгіс-сағыснанъ күрескен;
«Көрбеен алып сині көрзін;
Көкізе, саға чапсынзын!»
Көні алдыра алыптарзар,
Күўледе ол чортыр парған.
Анда чидіп, Көгін Арығ,
Аттанъ түзіп, сағын тур:
«Алып кізіні Хыйға Чикені,
Азырып, кичір²⁰ саларға итсем —
Ах Хааннынъ оолғынанъ хорғыстығ.
Хан поэрах аттығ Хан Төнъісті,
Хаап, тастабызарға итсем —
Хайнап чүреем хайылча».
Аны сағынып, ипчі кізі
Алыптарзар пас парған.
Алыс чөрген Хыйға Чикені,
Азырып, хыя тастабысхан.
Хан Төнъістінің ас пиліненъ
Хаап, аннанъар күрес сыххан.
Халсарығданъ тудындырбаан,
Хара чирденъ көдір килген.
Хара хаяға нари тастирда,
Хан поэрах аттығ Хан Төнъіс,
Хол аразынанъ суура чачырап,
Хырых хыбын полып чайылыбысхан.
Алты, читі ой азыра
Алып Хан Төнъіс ырлап парча:
«Айна сағыстығ Көгін Арығ,
Ах Хааннынъ оолғынанъ хорыхтынъ ма?
Хыйға Чикені тастир орнына,
Хыя син аны силдің ме?
Хачан пірес Ах Хааннынъ оолғынанъ

Хайда-полза тоғазарлабыс».
Хазынға мўнген оолағас,
Хатығланып, тапсап тур:
«Хан поэраһ аттыр Хан Тўнғысті
Хайди полғанда сал чўрзінъ?
Син, сееренъ, чабал сағыс,
Чораа полып салдынъ ма?
Сынап полып тастаан ползанъ,
Чайылбасчых, хыбын полып!» —
«Иркем-кинчем, орайым,
Ікі холым частыхты ноо,
Изни тастим тіп сағынғам,
Изіліп, хыбын пол парды ноо.
Иркелерім, кинчелерім,
Иніс тўбін иненъер,
Илбек тамах чіп аланъар».

7

Хыйға Чике алып кізі
Хызыл хоор адын чидінген.
Хылығы пасха ічезі
Хара хула адын чидінген.
Хазынға мўнген оолағас
Хадох оларнанъ ин парған.
Кўгін Арығнынъ ибіне
Кўні прайзы тўстілер.
Алыптар арап-чула аттарын
Алты азыр обааға палғааннар.
Ах Хааннынъ оолғы ах хазынғын
Ағаох чўли турғысхан.
Ўс кізі ананъ пір тинъе
Ибге кире пасханнар.
Ибінінъ ээзі ипчі кізі
Ибти-тапти хыймыран чўр.
Хыйға Чике, пастыр киліп,
Хара тас сірееге одырыбысхан.
Ирденъ кічиг оолағас
Иркін хыринда тур салған.
Идек пысхананъ ибіріліп,
Ипчі кізі тамах тимнеп чўр:
Иптеп салған тамағы —

Игір чылан поладыр.
«Иркелерім, кинчелерім,
Иртінъер стол кистінзер,
Ізіг тамахтанъ чіп алынъар —
Инъні мойнынъарға тынъ полар».
Сынабаан іезін Хыйға Чике,
Стол кистінзер ол иртібіскен.
Ала манъыс кічичек оолах,
Аас азып, чоохтанча:
«Аллыг сағызынъ алчаасхан ма,
Андаг тамахты чирге итчезінъ?
Син хаттынъ, син сееренънінъ²¹,
Сыйлир кӧнънінъ мындаг ба?!
Істінъненъ сыххан иркенъе
Чылан, паға сал турзынъ!
Паарынънанъ сыххан паланъа
Паға, хурт-хоос пир турзынъ!
Пазынъны чарам, іди ползанъ,
Палтырынъны тілем мин, сееренъ!
Адам чиріне айлан парып,
Адым-солам адаттырып алим.
Аннанъ айланып, мин килзем.
Анда кӧрерзінъ кӧнетке».
Анчада оолағас, сығара хонып,
Ах хазынъына алтанып,
Адазынынъ чирінзер алдыра,
Атхан ух чіли, чӧрібіскен.
Кӧгін Арығ, манъзырабинанъ
Кӧре, тасхар сығара хонза.
Кӧрер харах читпес чирде
Кӧдіріл парир хара тозын.
Сағызы чабал Кӧгін Арығ,
Сағынып, пӧгініп турза,
Сағам сыххан оолах пала
Чабаллан килгедег нандыра.
Сах андох ипчі кізі
Сала манъзыри ибге кірді,
Чалбах тілін чаза салып,
Часхап оолғына чоохтады:
«Че, палам, Хыйға Чике,
Чылан тамаам сал салтырбын,
Чахсы тамаам салбин сірерге
Чабалох индеег иттірбін!

Чабаллан париған Ах Хаанның оолғы
Сағмох чидер пу чирге.
Сағмох пар, син оолғым,
Чахирзың аны килбеске.
Улуғ про ит салдым тіп,
Пролаңчадыр тіп чоохта.
Улуғ табырахта мыннанъ парып,
Удур урунза, сөледек». —
«Андағ полза, чарай за,
Амох читсем, сөлим.
Андартын тарынып килизе,
Алдап аны айландырам». —
Стол кистіненъ тур киліп,
Пөрік, мелейін холға алған.
Сыға хонып, пастыр парып,
Адына алтанып, чөрібіскен.

8

Хыйғанах түктіг хызыл хоор аттынъ
Хатығ ахсын чайхи тартхан,
Халын пудына, хатырғанып,
Хамчы саап, ол ойлатхан.
Хамчы сапханда, ат күлүгі
Халығын хоза тастап парча:
Хартыға хус чіли, частанънап парир;
Қичеге хус чіли, кирил түс парир.
Саасхан түспес сарығ чазыда,
Соған чіли, ол атылча,
Хусхун түспес хуба чазыда,
Хостоо чіли, ол хоолапча.
Чапхан харахты асхалахта,
Көрген харахты нуғалахта,
Хызыл хоор аран-чула ат
Чиріне чағди ойлап парған.
Аран-чула ат чахсызы
Арғалығ сынға сығара хонған,
Алып кізі ир чахсызы
Аттынъ ахсын тохтада тартхан.
Алып кізі Хыйға Чике
Аалны айландыра көр турза,
Ах өрге ибнің алнында.

Ат палғачанъ алтын теекте
Аран-чула ах ой ат
Айлахтан тур, орчих чіли,
Истии, чахсаа көр турза,
Изебі чох ат төріптір:
Халын итте чігі чоғыл,
Хатығ сөөкте чүлі чоғыл.
Көрген хараананъ аран-чула аттынъ
Көк чалын полып тартыл тур,
Тынған тынызына пу малнынъ
Тигірниңъ паары соғылан тур.
Аттанъ артых ат төріптір,
Ирденъ артых ир төріптір.
Иніс төбін ол иніп одыр,
Салбы төбін ол салып одыр,
Арғалығ сыннанъ ин килген,
Алтын теекке түзе килген.
Аттанъ түзіп, аран-чулазын
Ах ой атнанъ хости палғаан.
Айланып, ол ах өрге ибзер
Тырлада полза сінһіріп,
Тыылада полза пас парған.
Алтын халханы аза сазып,
Аас азып, изен пирген,
Иркін алтап, минді пирген;
Төрзер көріп турыбысхан.
Хыйға Чике көр турза,
Харындазы ала манъыс оолах
Халын хуяғын хатан тур,
Харачылығ иб чахсы
Хада айланған осхас пол тур,
Тимін полза ол тимнен тур,
Тирмеліг иб чахсы
Тиксі ибірілген осхас пол тур.
Анчада ала манъыс оолах,
Аас азып, ағаа нандырған:
«Изенөк, миндөк, абай-харындас,
Хоор солам мин хығыртып алдым.
Чабал сағыстығ Көгін Арығны
Чіг тібин, читсем, чирбін.
Айна сағыстығ Көгін Арығны
Ачығ тібин, парзам, азырарбын.
Тағлығ поэзын, сееренһні,

Таананъ хада талирбын!
 Суғлығ поэын, сүсеткені,
 Суунанъ хада салғирбын!»
 Хыйға Чике, пастыр парып,
 Хыйын арах алтын сіреде,
 Харындазынзар көре, одырыбысхан:
 «Ус хулас сыннығ ах ой аттығ
 Алай тунъма, Алтын Чүс,
 Андар нимезін син парарзынъ?
 Ізем «килбезін» тіп сөлеен.
 Синінъ соонънанъ Көгін Арығ
 Сын поэын пілінген:
 Чахсы тамаамны салбин,
 Чабал тамаамны салыбыстырбын,
 Сині андар айланмазын тіп,
 Синненъ просынып сөлеткен».
 Чабал тарынған Алтын Чүс
 Часхалып²³, ананъ тохтаған:
 «Чарирох, харындас», — чоохтанып,
 Чапсырған хуяғын суур тастаан.
 Аар чазы алған Ах Оленъ
 Алтын столны іт килген.
 Аар тарта өсти, тынасти,
 Ас тамағын салыбысхан —
 Алтыннанъ ол азын пөлче,
 Устүненъ ол үзін пөлче.
 Алтын столнынъ кистін көре,
 Ікі харындас, кіріп, одырыбысхан.
 Алыптынъ күлии Алтын Чүс,
 Хартыға чіли, харып одыр;
 Улуғ сөөктерні ахсынанъ сығарча,
 Кічіг сөөктерні пурнунанъ сығарча.
 Ікі харындас, іди одырып,
 Браххы нимені чағын идіп,
 Чағынғы нимені ырах идіп,
 Чалахай, хынығ чоохтасханнар.
 Астаан постары тостылар,
 Алтын стол кистіненъ турдылар;
 Арған постары симірділер,
 Ар-пеер олар пастырысчалар.
 Көстеліп сыххан күн хараа,
 Қидер айланып, көленген.
 Палаңнап сыххан күн хараа

Тағлар пазына көленген.
Көбенъ төзекке²⁴ чатханнар,
Көлбеске чорғанны²⁵ чабынғаннар,
Харахтарын чаап, хаарых тартып,
Халын уйғаа түзібіскеннер.
Артых күстіг Алтын Чүстінъ
Харых табызы хан тигірге истілче,
Ахсынанъ тынған тынызы
Ах чалын, көк чалын пола тартылча.
Аар чазы читкен иней кізі,
Алтын Чүссер көрібізер полза,
Алтын Чүс оолғынынъ ахсынанъ
Ах чалып, көк чалын кире-сығара,
Аар-төдір тартылча.
Чапсыбаали ол чапсып одыр,
Танънабаали ол танънап одыр,
Паарынанъ сыххан палазынынъ
Пасхаçыл тынып узупчатханын.
«Чир дее кічігдөк іле полған
Тігін²⁶ полбазы паламнынъ!
Тигірниң алтын тиксі чөргейзинъ,
Тиксі чонны син аралаайзынъ».
Аны сағынып, иней кізі
Ала чорған алтына кірібісті;
Ала харағын нуубызып,
Аннанъар уйғаа түзібісті.
Ай хараазын алти хонғаннар,
Алтон чылтысты сани хонғаннар;
Түн хараазын түни хонғаннар,
Түбен чылтысты сани хонғаннар.
Көгерип полза танъ атхан,
Көстеліп полза күн сыххан;
Сарғалып полза танъ атхан,
Сағылып полза күн сыххан.
Ир табан Алтын Чүс
Іскер, тасхар пастыр чөрче,
Тилекейні тиксі хараалап,
Тигір төзін сірестіре көрче;
Харах читкен чирлерні
Харалып, сиіліп көрінче,
Харах читпеен чирлерні
Көбенъ көс улып чайылча;
Хадарған малы сани көрген,

Халых түбөң чонны пөгө көргөн,
Хатап айланып ах өрге ибзер,
Халыхтап парып, кір парған.
Аар частығ Ах Оленъ иней
Алтын столны іт килген —
Алтынанъ азын пөл тастапча,
Устүнөнъ үзін халбап силче.
Игір чирлерге ир улус
Ит толдырып одырчалар.
Пүгүр чирлеріне алып улус
Мүн толдырып одырчалар.
Астаан постары тосханда,
Алтын стол кистіненъ турғаннар.
Ах Оленъ иней іцелері
Аях, самнаан чыглап чөр.
Ікі харындас, ибденъ сығып,
Ікі аран-чуланы,
Чүгүр чөріп, чүгеннееннер,
Ибір чөріп, изерлееннер,
Хости чөріп, хосхан сухханнар,
Хобай киліп, холлағ тартханнар;
Ізенъе түбіне пасханнар,
Изер ойина одырыбысханнар.
Хызыл хоор аттығ Хыйға Чике,
Хадарған малынынъ санын алып,
Халых чоннынъ пөгінін алып,
Хыр азыра пастырыбысхан.
Ах ой аттығ Алтын Чүс
Ах талайны хастада,
Ах тайғаны чағали,
Аньнап, хустап чөрібіскен.
Тағ чағали анънапча,
Талай хастада хустапча;
Кіріс чахсы кіртклек чөр,
Хостоо чахсы хоолап чөр.
Халыхтап ойлачанъ харсахтығ анъны,
Халых алдырбин, атыпча;
Хархлап учухчанъ ханаттығ хусты,
Ханат саптырбин, атыпча.
Онъ холнанъ соя тартыпча,
Сол холнанъ арта тастапча;
Аран-чула ах ой аттынъ
Ас пилін ээ пастырча.

Иртен парған алып кизи,
Иир полғанда, айланча.
Узун аалнынъ пазынанъ кирче,
Хысха аалнынъ хыринанъ кирче.
Атхан, сапхан анъын, хузын
Албаты чонына таратча:
Чалбах париған кизектерни,
Чара кизи, ол таратча;
Узун париған кизектерни,
Узе кизи, ол үлестирче.
Узун аалны тобыра килип,
Улуғ ибине түзире килди;
Атхан, сапхан анъы-хузынанъ
Азах-пысхағы ла халды.
Ах ой адын алтын теекте
Алты саали палғи тартты,
Ах өрге ибзер кире пазып,
Артхан, халған анъ, хустарын,
Азах-пысхах терілерін
Алтын Чүс алып кизи
Улағазар ипти тастаан.
Ас нимес түрче полғанда,
Арғалығ сынны түзире
Хыйға Чике ин килген.
Алынанъ түзип, Хыйға Чике,
Ах өрге ибзер кир парза,
Ас-тамах ооры пурлас тур.
Алып полған ікі харындас,
Алтын столға одырып,
Ас чоохты көп итчелер,
Көп чоохты ас итчелер.
Іче кизи, өстеп-мастап,
Аас азып, тапсап одыр,
Тіл сибіріп, сөлеп одыр:
«Хадарған малнынъ, палаларым,
Ханы полып чуртанъар.
Ибірген малнынъ, иркелерім,
Ээзі полып мөтенъер.
Аллығ көксінъер алғып парған,
Арға-мойнынъар тыып парған,
Хараанъар оды чарып парған,
Хабырға сөөгінъер тыып парған;
Мыннанъ мындархы чолынъарны

Позынъар піліп чөрерзер.
Мининъ арығ кўзім тоозылды,
Алмах саам санъай тўгенді».
Ирнинъ чахсызы Алтын Чўс
Улиина, Хыйға Чикее, тапсанглапча:
«Че, син кізі ал, Хыйға Чике,
Ічебіс пістінъ кирибісті.
Хайди полып, харындас,
Хат таа аларға тібинчезинъ?
Холтых марха хазирға,
Хоос чахсыны көрглирге нооза!» —
«Хосханах! Хайда пілдинъ,
Хайда чахсы хыс парып истинъ?
Хайдар алдырадыр, чоохтадах?
Хайдар даа парчаан пілбинчем». —
«Пілбинче ползанъ, Хыйға Чике,
Парчан чолынъны — хайданъардыр —
Чоохтап көзіт пирем мин саға.
Мыннанъ мындар парар ползанъ,
Хырых там тигір чирнинъ озаринда
Алны хасха ах сарааттығ
Сарығ Хаан чуртапчадыр.
Сарығ Хааннынъ хызы Салачын Арығ
Чаян салғанынъ, худай хосханынъ». —
«Че, андағ полза, син оол,
Сағамох табырах чөргізібіс,
Уғаа тынъ аарда манъзырабыстым!»
«Парар ползанъ — нимедір зе,
Алты тозоор²⁷ араға тимне,
Читі сілекенъ чуймала,²⁸
Адынъа табырах арта таста».
Хыйға Чике аны икенде,
Хайынып, ай-пораан тўс чөр,
Тимін прай тимнеп салып,
Тунъмазын тартхлап манъзырат тур:
«Табырах паранъ, чол көзіт пир.
Тикте табырах парарға чөрбін».
Хыйғанах тўктіг хызыл хоор аттығ
Хыйға Чике алып кізінінъ
Чарым сағызын, чарым кўзін
Чабал сағыстығ ічезі Көгін Арығ
Тартып алғанын пілбинчелер.
Ибденъ ікі харындас сыхханнар,

Ікі аран-чулаа алтанғаннар.
Аргалығ сыннынъ үстүнзер
Махыда олар пастыртханнар,
Матылада чортыр парғаннар.
Ат асчанъ аргалыға сыхханда,
Алтын Чүс тунъмазы, адын тохтады
Ах тағ үстүнзер устығ холын сунып,
Улуғ харындазына чоохтап тур:
«Сах пу чолча парчатсанъ,
Сарығ чазыны тобырарзынъ,
Хусхацах тобыра учух полбас
Хуба чазыны иртерзінъ.
Тоғыс там тигір чирні²⁹
Тобыра син ойлат парзанъ,
Тигір өө түктіг көк аттығ
Тимір Теектінъ ибине кірбессінъ.
Арғанынъ чирі алтон сүмеліг,
Амалын тапчаа сидік полчанъ.
Илнінъ чирі иліг сүмеліг
Изін тапчаа илестіг полчанъ.
Тигір өө түктіг көк атты
Тасти ойлир ат чоғыл.
Тимір Теекті чир чалбахта
Тыынып силер ир чоғыл;
Төгілер дее ханы чоғыл,
Узілер дее тыны чоғыл;
Ай алтында ады сабыххан,
Күн алтында позы сабыххан.
Тигір өө түктіг көк атты
Тасти ойлаза — ах ой ат ла ойлир,
Тимір Теекті көдір тастаза —
Алтын Чүс ле тастир, харындас.
Чалбах чирнінъ үстүн мин көрерге,
Чарых күннің алтын пілерге.
Че амды, абай-харындас,
Ах ой аттынъ ойлазын көр хал,
Алтын Чүстінъ күзін піл хал».
Айландыра тартып, ах ой атты,
Ахсын чайхап, хамчы сапты.
Аран-чула ах ой ат
Халых тастап үкүс итті,
Хара чирі төдір сазыла түскен,
Хан тигір іскер іділе түскен,

Алын азахтарына ах чазы түре тартылған,
Кизин азахтарына кизек чазылар чаза тебилген.
Нуған харахты асхалахта,
Кӱрген харахты чапхалахта,
Аран-чула аттынъ атылғанына
Ах чазаа тубан тартыл халған.
Ах ой аттынъ ойлаан чирінде
Тағ пастары күүлес халған;
Час ағас пазы частал халған,
Аран-чула аттынъ тынызы
Күгүрт чолы пола тартыл халған,
Ноо чирде, ноо суғда,
Чир тазылазып, чиген соххлас халған.
Хыйғанах түктіг хызыл хоор аттыг
Хыйға Чике абаазы
Чапсыбаали чапсып халған,
Танънабаали танънап халған:
«Адамнанъ парып ат төрі,
Ічемненъ парып ир төрі!»

9

«Хызыл хоор ат таа ат нимес пе,
Хыйға Чике дсе ир нимес пе?..»
Халын пудына хамчы пасхан,
Хыс худазына ол чӱрӱбӱскен.
Хатығ ахсын чайхи тартча,
Холын пулғап, хамчы пасча.
Ачырғастығ ах чазылар
Аттынъ соонда көп халчалар,
Ідӱргестіг көк чазылар
Ирӱнӱнъ соонда көп халчалар.
Қириліп, сӱӱліп ат кӱлӱгі,
Кӱзін чӱли, тӱрилчедӱр,
Қирис чӱли, тартылчадыр.
Ай алтын ол арғамчылап парча,
Кӱн алтын ол кӱзеннеп парча.
Ада чирӱ алғым халған,
Арға чирӱне сабыл парир;
Іче чирӱ илгӱм халған,
Илӱнӱнъ чирӱне сабыл парир.

Ат чүгүрізінде парирып,
Алып кізі көр париза,
Алты күнде чидер чирде,
Арғалығ сын хархай тур.
Ағаа парарға ағырыс полған,
Амғы чоохха табырах полған —
Алып кізі Хыйға Чике
Ат асчанъа сығара салған.
Аархы сарин көрер полза,
Ах талай сииліп ах партыр,
Арға чон ойымда чуртап партыр,
Ах сірге чіли, мал чөр партыр.
Аал пазында ах торғы иб тур,
Ағаа хости ала торғы иб тур.
Ах торғы ибнінъ тастында —
Ат палғачанъ алтын теек,
Аран-чула ат чахсызы
Анда сағам чох тур.
Ат чахсызынынъ төрт туйғаа алтындағы
Төрт хара тас ла чадырлар,
Хара тастарданъ хара суғны
Харлада сығара пасчанъ полтыр.
Хыйға Чике сағын турза,
Ах торғы ибде алып чоғыл,
Ала торғызында пар осхас.
Арғалығ сыннанъ индіре,
Ала торғы ибзер ин парған,
Ат палғачанъ алтын теекте,
Адынанъ түзіп, палғи тартхан.
Изік азып — изен пирче,
Иркін алтап — минді пирче.
Ипчі кізінінъ табызы удурох:
«Изенөк, миндөк», — тапсапча.
Ұстүнзарых пастыр парып,
Ұс чүлліг сірееге одырыбысхан,
Устап, пастап көріп одырза,
Узун сүрместіг хыс одырча:
Алтон азыр сүрмезі
Арға, мойнына толғалған,
Иліг сіліг сүрмезі
Инъні-мойнына изелген.
Алтыннанъ ол ай көлетче,
Қистіненъ ол күн көлетче.

Айран сухсун сузып, ағылып,
Арыҕ чайзань сурып одыр:
«Азыраанда адань кемдир?
Эміскенде іченъ хайзыдыр?
Ноо суҕда суҕлыҕ кизизинъ,
Ноо чирде чирлиҕ полчанъзынъ?» —
«Алты там тигир чирнинъ озаринда,
Ах талайнынъ хазы чирде,
Ах тасхылнынъ идегі чирде
Ах ой аттыҕ Ах Хааннынъ оолғыбын,
Хызыл хоор аттыҕ Хыйҕа Чикекін;
Ус хулас сынныҕ ах ой аттыҕ
Алтын Чүс тунъмалыҕбын».
Аны истебес, абахай чахсы,
Алтын столын іт килген.
Ас-тамаҕын сал килген.
Алып кизи Хыйҕа Чикені
Алтын столнынъ кистіне иртіріп,
Аарлап, честеп сыйлап сыххан.
Абахай хысты көрп одырып,
Аҕаа саҕызы тынъ айланыбысхан.
Ады-солазын даа хыстынъ сурарҕа
Ахсы азылбинча Хыйҕа Чикенінъ.
Чүс сөзін ол чүгүртпинчедир —
Сүрнүктіріп, хайди-полза читірче.
Иліг сөзін ол индирчедир —
Инъдедіп, хайди-полза орталатча.
Арыҕ чайзань хыс піліп одырза,
Ағылы мынынъ хысхахах осхас:
Алчаастанып, чоохтан таа полбин,
Алас-улас ла чоохтанҕлапча.
«Аллыҕ саҕыстыҕ ниме полза,
Адам, ічемні дее сурарчых.
Ады-соламны ол сурза,
Аҕаа мин піди сөлирчікпін:
«Тигир өө түктіг көк аттыҕ
Тимір Теек абаалыҕ
Тибен Арыҕ миш полчам.»
Тибен Арыҕ хыс пала
Тимеер сынап одырча,
Тинъдіс чоохтанчатханын
Тинънеп піліп саҕынча.
Сын сөөгін сызыра көрп,

Сағынча ол істінде:
«Сынап таа мынынъ сағызы
Читпес осхас пілдірче».
Тибен Арығ пастыра парып,
Пас парааннынъ пазышанъ,
Ала хоор сараазын ал киліп,
Пу оолнынъ алнына турғызыбысхан.
Хызыл чірчее араға сузып,
Хыйға Чикее читіріп одыр.
Хыйға Чике: «Позышъ ал», — тібин,
Хыйын на тудып, тарт салып одыр.
Пір иреетті поэзы алып,
Пис иреетті ағаа пирче,
Аразында, пір дее іспин,
Артыхтап, сун на одырча.
Алып кізі Хыйға Чике
Арығ сүмее алдыртхан:
Арачын асты түргер алып,
Аран-параан түзібіскен;
Иречін асты түргер ізіп,
Иреен-параан улыбысхан.
Көөн ол тимер көглепче,
Көп чооғын хысхырып чоохтапча:
«Худайларданъ хосханымзынъ!
Чаяннарданъ салғанымзынъ!»
Тибен Арығ үтертіпче аны:
«Я, я, алғаным, иркем минінъ,
Чаян салған частыхпачанъ!
Худай хосхан хутулбачанъ!»
Хыйға Чике, уламох көкіп,
Хысхыр киліп ырлап одыр:
«Хызыл хоорымнынъ алнына кире,
Хызып, ойлир ат пар ба ни,
Хыйға Чикені чир үстүнде
Көдіріп тастир ир пар ба ши?!»
Арачын асха анчылып,
Анъдарылып, чуулған алып кізі.
Иречін асха изіріп,
Инъдеріліп, узаан Хыйға Чике.
«Ағылы хысха адай, көнетке,
Анъдарылдынъ ма хайдағ за?!
Аларға тіп поэзымынъ син
Албас, чібес ит чөрзінъ!»

Тибен Арыҕ хыс пала
Тимдіребеен дее, ас ізіп,
Сарыҕ хаастарны ал киліп,
Сарып салған хол-азаан.
«Тимір Теек абаам килер полза,
Тикчеенъ тизер, айнарааннынъ!
Позынъ ханын позынъа ізірер,
Позынъ идін позынъа чідірттер!»
Хыйға Чике усхун килзе, —
Хосханах! — палғат салтыр:
«Хайди пол салғам, алғаным,
Хол-азаам ноға палғаазынъ?» —
«Хыйғам улуғ тібеезінъ ме зе? —
Хыс пала ағаа нандырча. —
Харындазым ананъ килзе,
Хатым теенінъ пілінерзінъ».
Алып кізі сағынчатса,
Ам ол өлченъ осхас.
Азырыларға сарыҕ хаастарданъ
Арыҕ күзі аарда албас!..

10

Хара чирі халтырап одыр,
Хан тигірі тітіреп одыр.
Ат асчанъ арғалыҕ сында
Ат табаны тазыли түсті.
Тигірі өө түктігі көк аттыҕ
Тимір Теек чиріне читчедір.
Ала торғы ибзер көрзе ол —
Алтын теекте хызыл хоор ат тур.
Алып кізі, аалзар иніп,
Адын андох палғи тартты,
Ала торғы ибзер көріп,
Аалчы килген ноо тіп сағынды.
Ала торғы ибзер кір парза —
Алып кізі пағда чатча.
«Алай хосханах! Тибен Арыҕ,
Айнанъ ма, кізінъ ме пу синінъ?» —
«Хайдағ, хайдағ ниме полчанъ,
Ханъыс па, алыҕ ба ниме полчанъ?»

Хатым поларзынъ тіп сѡкклеп,
Хатхаа, кўлкее мині алча.
Онъар-тискер ол полча,
Ойын пазы мині итче.
Алас-улас ол тўсче,
Албас чабал мині тіпче». —
«Тибен Арығ тунъмамны
Тиктер, адай, иттірзінъ!» —
Тимір Теек іди чоохтанып,
Тискер сығара сѡзір сыххан.
Одынъ оотчанъзар сѡзір парып,
Мойнын тѡгее арта салған;
Молат хылызын кѡдір киліп,
Кизе сабарға тимнен салған.
«Адай табан, ит табан,
Айынъны амды анъдарарбын,
Кўнінъні амды тўнъдерербін!»
Харахтарын Хыйға Чике
Хорыхханынанъ нуубысча;
Хачан сабарын сағып полбин,
Хатабох хараан кѡрібісче:
«Хосханах, син оол,
Хачан сапчанъ полчанъзынъ за?
Хараам нуғанға орта сап,
Хараам кѡргенге орта саппа».
Тимір Теек ол полғанда,
Тибен Арығданъ сурып хысхырча:
«Хайдартын килген ниме полчанъ пу,
Адын-солазын сурғазынъ ма?»
Тунъмазы тігденъ нандырча:
«Я, адам Ах Хаан минінъ, — теен,
Ах Оленъ іцелігбін, — теен, —
Алтын Чўс тунъмам пар, — теен.»
Аны испиненъ алып кізі,
Арығ молат хылызын сал салған.
«Тибен Арығ тунъмам, — тіп,
Тимір Теек ананъ чоохтап сыххан:
«Айнынъ алтын айландыра чѡріп,
Андартын пеер айланчатханымда,
Чирнінъ ўстўн ибіре чѡріп,
Чағдап песр мин килчеткенімде,
Ах чазынынъ істінде,
Ах хайлах осхас, мал тоғасхан.

Ээзі чох мал парир тіп,
Андар мин чүгүрт парғам,
Чүгүрт парзам, ол малны
Чаланъ кізічек сүр парир.
Кічиçekкіненъ поэрах аттығ
Кічиçekкіненъ алыбас парча.
Ол алыпты нимее салбин,
Малын пылап аларға иткем.
Ах чазыда анча малны
Аданъ хадар салған ма тіп,
Тик чазыда мынча малны
Іценъ өскір салған ма тіп,
Ачых тінненъ саап пар килгем.
Хара пасхаçыл ол алыбас
Харағын даа тыпылатпаан!
Хатырғаныбызып ол алып,
Хаап алған мині тимер ле:
Хабырға сөөгім хази тудыбысхан,
Орха сөөгім ора тудыбысхан;
Аллығ көксім, сағызым алчаасхан,
Ала хараамнынъ оды частыххан;
Аллығ көксім, алғып, сағызым кіргенде,
Ала хараамнынъ оды чараанда,
Алып кізіні көр турзам:
Алып күстіг ах ой ат
Хан поэрах ат пол партыр.
Ах тас хуяхтығ Алтын Чүс
Хызыл тас хуяхтығ пол партыр.
Хырых хурчи ханнығ чааны
Хыра сааптыр Алтын Чүс!
Ханға-сөлге патып парған,
Хадарған малны сүр парчаттыр.
Алып кізі Алтын Чүс
Ананъ мині чалтыратхан.
Күгүрт чіли, күзүреен,
Парыс чіли, сатыраан:
«Ах ой атты көрбинчезинъ ме,
Алтын Чүсті таныбинчазынъ ма?!
Париғанға алартых пол чөрзінъ,
Килигенге көлеткі пол чөрзінъ,
Кізее тірденънөс, күчүркек!
Мынынъ соонда паза іди ползанъ,
Мойнынъ үзе тарт салам, адай!

Харындазым, Хыйға Чике,
Хат аларға парған ол чирзер.
Хада сыхханынъ Тибен Арығны
Хат идерге пирерзінъ, парзапъ!..»
Көрбеен ниме аны көрзін,
Испеен ниме аны иссін!
Алтын Чүстінъ пу харындазы одыр,
Салыбызанъ тикте-табырахта!»

11

Сарығ хаастарданъ Хыйға Чике поэзи,
Сала манъзыри адына алтанған;
Сарығ Хааннынъ чиріңзер алдыра
Салбах-сулбах ла түзе халған;
Алнын ас көріп, ай-соон көп көрче,
Адын ас хамчылап, поэзи көп хамчылапча;
Ах тос полған сырайы
Аар-пеер ле хазанънап парир;
Алты торсых арағазы
Анда-мында нимахталып парир.
Читі сілеке идінінъ
Сөөк-саағы ла чат халтыр.
Тағ инчетсе, тохтир чоғыл;
Таға сыхчатса, тынанар чоғыл.
Улуғ суғларны чүстіріп кизіпче;
Кічіг чирні чортымнат парча.
Удур чилнінъ сапханына
Ікі идегі чазыл парир.
Ұрүккен мал чіли, ұрбенънепче,
Изі чох поэзи илбенънепче,
Ұр чүгүрткен, ас чүгүрткен,
Сарығ Хааннынъ чиріне читкен.
Арғалығ сынға сығара хонып,
Аархы ойин көр турза,
Ах талай сиіліп ах партыр,
Арға чон хаста чуртап партыр.
Ай алтынанъ алтон алып чыылтыр,
Чир ұстүнненъ читон алып чыылтыр.
Арға-мөре той полчатхан осхас.
Халых түбен чон хайынысчаттыр,
Хараачылығ иб көрінминче.

Түбен чахсы түрілчедір,
Түнүктіг иб көрінминче.
Аран-чула ат чахсылары
Алтын теекте чізе палғалтыр.
Алтон аттынъ аразында
Аттанъ артых аттар туралар:
Ікі пастығ күренъ ат тур,
Тискер түктіг хара ат тур,
Оларнанъ хости хан поэраһ аг,
Анынъ хырында ах сабдар ат.
Алтон аттынъ аразында
Аттанъ артых аттар турлар:
Паспас чирні пас турлар,
Көрбес чирні көр турлар.
Пөзік париған пулуттарны
Хулахнанъ чара пөл турлар;
Чабыс париған пулуттарны
Хамахнанъ чара пөл турлар.
Алып кізінінъ харахтары
Оларны көр тапхан туста,
Аран-чула аттар олох туста
Аны көр тапхан турчалар.
Көбік харны кире паспин,
Көлбенънеде сайбырлат түскен;
Час харны чабыра паспин,
Чайбанънада чортып түскен.
Час от пазын чабыра пастырбин,
Чайбанънада пастыртхан;
Ах от пазын анъдара пастыртпин,
Аалзар кире соплатхан.
Хадарған малны үрүктірбеен,
Адай-хусты ол үрдірбеен —
Ат палғачанъ алтын теекке
Аал өтіре түзе килген.
Ат артығы төрт атнанъ
Адын хости палғи тартхан.
Ах өрге ибзер пастыр парып,
Алтын халханы аза сасхан.
Ізік азып, изенін пирген,
Иркін алтап, миндізін пирген.
«Изенөк, миндөк» тіп нандырып,
Іскер иртірчелер алыпты.
Хыйға Чике көр турза,

Иречін асты ізіп, чон
Иреен-параан саап партыр;
Арачын асты тартып, ол
Араан-параан саап партыр.
Пас парааннынъ пазында,
Пар худайнынъ алтында
Тасхархы төрт аттынъ ээлер!
Төрт улуғ алып одырлар.
Хара чірче харахтығлар,
Хазан түбі хамахтығлар.
Ол алыптарнынъ аразында
Ікі пастығ алып одыр —
Ікі пастығ күренъ аттығ
Іткер Молат алып кізі.
Ағаа хости, пір саринда
Хап-хара сырайлығ алып одыр —
Тискер түктіг хара аттығ
Хара Моос алып кізі —
Халбах астығ, сотка сырайлығ.
Хыринда анынъ одырчадыр
Хайдар чайзанъ чиит оол —
Хан поэраха аттығ иргі нанчы —
Хан Төнъис алып кізі.
Анынъ хыринда одырчадыр
Ах сүт өнъніг ах сырайлығ
Адас кізі — чнидөк оол —
Алтын Хааннынъ чалғыс оолғы
Ах сабдар аттығ
Алтын Теек алып кізі.
«Айран-сухсун сус пирінъер,
Ады, солазын сурарчыхпын», —
Сарығ Хаан апсах стол кистіненъ
Салачын Арығ хызына тапсапча.
Чайылдыра пастыр парып,
Салачын Арығ хыс кізі
Чых толдыра хоор сараа³⁰
Айран сузып, пирібіскен.
Ікі холнанъ хаап алып,
Хоор сарааны хуруда істі;
Асхынах чіли пілдір парып,
Аях түбін ол чалғабысты.
Аяғын чалғап тохтағанда,
Алып алды Салачын Арығ.

Амды Сарыҕ Хаан аннанъ
Ады-солазын сурын одыр:
«Ноо чирде чирлігзінъ,
Ноо суҕда суҕлығзынъ;
Азыраанда аданъ кемдір,
Эміскенде іченъ кемдір;
Адатханда адынъ хайзыдыр,
Солатханда соланъ хайзыдыр?» —
«Мыннанъ мындар парар полза,
Тоҕыс күндүк чидер чирде,
Ах талайнынъ хазы чирде,
Ах тасхылнынъ идегі чирде,
Ах ой аттыҕ Ах Хаан адалыҕ,
Ах Оленъ ічеліг,
Алтын Чүс туньмалыҕ
Хыйғанах түктіг хызыл хоор аттыҕ
Хыйға Чике мин полчам». —
«Хулах хысха даа полза, исченъмін, —
Тапсап одыр Сарыҕ Хаан, —
Чабысха чарны ачаан алында,
Окіске өзі ачаан Ах Хаан палазы полтыр ноонъ.
Ырах па, чағын ма аянынъ хурупча?» —
«Хызыл киик урунза — атарға,
Хыс пала урунза — аларға!» —
Ағаа нандырған Хыйға Чике.
«Хызыл киикті хайда атып саптынъ,
Хыс паланы хайда көр таптынъ?» —
«Хызыл киикті хыр озаринда аттым,
Хойғалап отха, чіп килдім.
Хыс паланы мында көр таптым,
Хылығыма киіп, тохтадым».
Сарыҕ Хаан апсах анчада,
Чонзар айланып, чоохтанча:
«Чалғыс паламны сіерге
Чара саап мин пирем ме?
Талайча сууньар істім,
Таҕча одынъар оттадым.
Ат чарызып, ат асханьни полар,
Ир күрезіп, ир тастааньни полар...»
Хыйға Чике, төрзер иртіп,
Стол кистінзер одырыбысты.
Алтын самнах тудынып алып,
Ас-тамахты чіп пастады.

Ала-хоор сараа арага сузып,
Алыптар агаа пирчелер.
Ала хоохайын салынып,
Абағыр тур Хыйға Чике:
«Хосханах, ооллар, ай ооллар!
Пазох палғирға итгінъер бе,
Пазох сулғирға хыңдынъар ба?
Пиргер чӧргленъер прайзынъар!»
Чапсыбаан постары алыптар
Чапсыс турлар Хыйға Чикее:
Танънабаан постары кӱлӱктер
Тапънас турлар іди тееніне.
Алыс-толыс хысхырчатханын
Алыптар аны піліп одырлар:
Анынъзар алдыра, уламох кӱстеп,
Арачын астарын пир турлар.
Хыйға Чике, орнынанъ турып,
Пулунъа ипти турып алды,
Онъар-тискер холын пулғастап,
Оларға тыпъ чабаллан тур:
«Чағын чӧрбенъер минзер, адайлар!
Ахсынъар, пурпунъар оода саптырарзар!
Хол азаамны пазох палғирға,
Ханъыртып, арага пирчезер бе?
Позынъар алығ сағыстыгда,
Мині сірерчӧк санапчазар ба?
Мин сірер осхас читпеспін ме?»
Чарым сағыстығ Хыйға Чике,
Чон суулазына пазы кӱӱлеп,
Сағызын уламох тынъ инъдетче.
Алып табаннар, аны кӧріп,
Хазырада хатхырысчалар —
Хаспаннары чарылчадыр,
Кӱзӱреде кӱлӱсчелер —
Кӱчӱн тазы чарылчадыр.
Анчада ах сӱт осхас,
Аппағас, ах тос чӱзінніг
Алып кізі, тур киліп,
Алыптарзар айлана турыбызып,
Аас азып, оларға тапсапча:
«Улуғ худайға обал итпеен,
Чарым сағызы, чарым кӱзі
Позында чох Хыйға Чикее.

Нимее хатхырызып, күлісчезер?
Хара-пора сағыстығ Көгін Арығ ічезі,
Хара-чарым күзін, чарым сағызың
Хада-пірге тартып алған анынъ».
Алыптар, анчада тохтаглап,
Апсах кізізер айлапчалар:
«Алай, апсах Сарығ Хаан,
Арға-мөбрей чонға салзына». —
«Мыннанъ мындар парар полза, —
Чоохтап одыр Сарығ Хаан, —
Хырых там тигір чирнінъ озаринда,
Хызыл талай хазында чурттығ
Хан позрах аттығ Алып Хаан Хыстынъ
Чирін айландыра чүгүртіп,
Пурнада читкеніне хызым пирем».
Аны икенде, алыптар,
Ізік пылазып, сыхчалар.
Алтын теексер, улуғ чүгүрісненъ,
Аттарын саларға ойласчалар.
Кізілер ниме иткенін көріп,
Анох идерге сағынып,
Хыйға Чике манъзытта
Хызыл хоор адын салыбоғысхан.
Арамзар алыбастарнынъ аттары
Алты, читі хыр азып ойлапча.
Аттанъ артых пис ат пизөленъ
Алып Хаан Хыс чирінзер ойласча.
Инъ алнында, пазын пулғап,
Ікі пастығ күренъ ат парир.
Анынъ соонанъ, хузурух суре,
Хан поэырах ат ойлапча.
Хан поэырах аттанъ ырах нимес
Ах сабдар ат ойлапча;
Анынъ соонанъ, нан пасти,
Тискер түктіг хара ат парча.
Хара аттынъ соонанъ, тін узунынча,
Хызыл хоор ат ойлапча.
Хызыл хоор ат, ачырғанып,
Халых тастап, оода тайнап,
Түгенчі күзін сығарча.
Аран-чула аттарнынъ
Алнына кире ойлирға
Арығ күзі албинча,

Алмах саа читпинче.
Ас-ўр олар ойлаан туста,
Айланар тусха читкен туста,
Қистем-кистем чил пол килген,
Кизек-кизек хуюн пол килген.
Хызыл хоор аттынъ хыринда
Ат табаны тапли тўскен —
Хара чир илгеле тўскен,
Хан тигір чайхала тўскен.
Хызыл хоор ат көрбіссе,
Ўс хулас сыннығ ах ой аттығ
Алтын Чўс алып кізі,
Ікі ізенъеє сіреніп,
Ах ой атты хасхайта тартып одыр,
Анзы ахсы-пурнуи пирбинчедір.
Алып кізі Алтын Чўс
Анда тапсап суулап одыр:
«Аттанъ халбас хызыл хоор ат
Аттанъ нимее халчанъ!
Алыпха алдыртпас Хыйға Чике
Алыпха нимее алдыртчанъ!»
Тонънап тартхан тобырчығын³¹,
Тонъ пілекке тўзір киліп,
Хызыл хоор атты сағырлап парир:
Халыхтап париған хызыл хоор аттынъ
Хатығ сөбгі ағырыза тўскен,
Сын сөбгі сыстаза тўскен.
Хамчы тенъен ачиина
Халиин хосча хызыл хоор ат.
Хара Моостынъ хара адынынъ
Алнына кире ойлады.
Хызыл хоор ат көр париза,
Ай алты палынънап парир,
Кўн алты частанънап парир.
Чабыс ағас пазы чайхал халтыр,
Узун ағас пазы тўре тартыл халтыр.
Ах ой аттығ Алтын Чўс
Ноо чирні, ноо суғны тобыр партыр.
Ат чахсызы хызыл хоор ат,
Аны танънап, ойлап парча:
«Минінъ дее чўгүрізім чахсох полған.
Пу малларни аннанъох артых.
Че ах ой атнанъ тинънезерге

Арғазы пөзік чох осхас!»
Хаан Хыстынъ чирін ибіріп,
Нандыра чолға кіргеннер. —
Алнында париған үс аттынъ
Алнына кірчее чир чоғыл.
Ікі пастығ кўренъ ат,
Чил-хуюн чіли, ойлапча,
Ікі хада париған аттарны
Чідіре тасты ойлапча.
Кистем-кистем чил пол килген,
Кизек-кизек хуюн тўс килген —
Аттанъ артых ах ой аттынъ
Төрт табаны тазыли тўскен.
Алтын Чўс, уламох ойда одырып,
Адынынъ ахсын хасхайта тартча:
«Халығын хызырбас хызыл хоор ат
Халығын ноға хызырчанъ!
Кўлўкке кўлдірбес Хыйға Чике
Кўлўкке ноға кўлдірченъ!..»
Онъ холынанъ хуластап киліп,
Онъ пут пастыра ачыда тартты.
Пудына хамчы саптырып, хоор ат,
Ах сабдар аттынъ алнына кірді.
Кічееден пазох көр париза,
Читі кўндўктеп чидер чирде
Хара тобырах, хара пулут полып,
Хан тигірге көдірілчедір.
Ах ой аттынъ хузуруғы
Анда-мында чайыл парчадыр.
Сарығ Хааннынъ чиріне
Сабыла чўгўрізіп одырлар.
Алып чахсылар арғалығ сында,
Аттарын сағып, хараалап турлар.
Хара чирденъ сыххан ма?
Хан тигірденъ тўскеп ме?
Хатығ табан тазыли тўскен,
Хара чир нінғыри тўскен:
Ах ой аттығ Алтын Чўс
Аран-чула хызыл хоор атты,
Чібек тиніненъ хаап алып,
Тапчорли³² тартып, чидекке алды.
Хызыл хоор аттынъ андада
Кўрдек көксі алғы тўскен,

Кӱрген хараа чари тӱскен.
Тенъен чирде азахтары
Тееп одырча хызыл хоор аттынъ,
Тенъмеен чирде идӱк тее
Тинге сӱӱртелӱп одырча.
Алып кизӱ Алтын Чӱс
Аттар алнына кире тарт парған,
Ат асчапъ арғалығ сынға
Аттар алнында чиде тӱскен.
Икӱ пастығ Иткер Молат,
Кӱгӱрт чили, кӱзӱреп тур,
Парыс чили, сатырап тур.
«Сыхпас малны син, талбах,
Чидинӱп сығар чӱрчезинъ!
Аспас малны син, адай,
Адынъ кӱзиненъ асхырдынъ!»
Алтын Чӱс ағаа удуроқ,
Кӱксин кӱдӱрӱп, кӱксеп тур:
«Чидинӱп тее сығарзам —
Арға мӱрей писти полар,
Чидинмезем дее — писти полар!»
Алтын Чӱс адыннанъ тӱзе сегӱрген,
Иткер Молатсар пас парған.
Хылыс пазынанъ изеннескеннер,
Чыда пазынанъ миндӱлескеннер,
Ас пилденъ хабызып,
Ах чазаа тастасчалар;
Эн пастанъ хабызып,
Эн чазаа силӱсчелер.
Хачаннанъ ырылығ алыштар —
Хыйға Чикененъ Хан Тӱнгӱс —
Хатабоқ хабызып, тудыс парилар.
Ах сабдар аттығ Алтын Теекненъ
Хара аттығ Хара Моос
Хабызыбоқ пастабысханнар.
Алты алып кӱрезибӱскенде,
Ат асчапъ арғалығ сынны
Анъдара пасчатхан осхас полған,
Изер ойии игӱр пилнӱ
Изин пасчатхан осхас полған.
Ағарып ахчатхан Ах талай
Алты кӱп турған, ах полбин.
Инип синлчеткен Инӱс талай

Ікі күн турған, ин полбин.
 Оларны көріп, оох алыбастар
 Онъар-тискер тисклееннер.
 Хорыхханнарынанъ, аланъ азып,
 Хайди-полза ла нанглааннар.
 Хай піреелері, хуттары сығып,
 Кізі адына алтаныбысча.
 Ат чох чада халглааннары
 Алтылар, пизерденъ усхазыбысча.
 Соон көп көріп чүгүрткеннері,
 Сынъа-тискер чөрглебізіп,
 Чарға орта киліс парып,
 Чарданъ тискер асхлапча.
 Аарда уғаа тынъ хорыхханнары,
 Адына тискер одырыбызып,
 Адынынъ алнын соо тіп хамчылап,
 Арғалыг сынны ла ибірче.
 Алып кізі Алтын Чүс
 Ікі пастыг Іткер Молаттынъ
 Хабырғазын хази тутча,
 Хазыра-торбах чіли, орлатча;
 Орха сөөгін ора-пуза тутча,
 Пуға-тазын чіли, мустагча;
 Час ағас чіли, ээ тартып чөр;
 Час хаас чіли, түре тут чөр.
 Чалбах тасха чада наннапча,
 Чылбыранъ тасха сүре наннапча.
 Ир күлүгі Алтын Чүс
 Ікі пастыг Іткер Молатты
 Хара чирденъ хаап көдірген,
 Хан тигірге сығара тутхан,
 Хара чирге түскелекте,
 Алты орхазын азыра тепкен,
 Ас холғазын кизе тепкен.
 Чаас чарылча, үлгер үзілче.
 Адай чалғир ханы халбаан,
 Інек чыстир ніні халбаан.
 Хылчанънап, кистін көрібіссе,
 Ікі пастыг күренъ ат
 Иніс индіре сиил парир —
 Чаза харби, чаачаан хапхан;
 Хурлух³³ харби, уғын хапхан;
 Қиске салып, кирбейте тартхан,

Кіріс табызы кіртли халған,
Хостоо чахсызы хоолап халған:
Ікі пастығ күренъ атты
Ікі пасха кизе атхан.
Исти чахсы көр турза,
Ирес-толғас чөрлер алыптар.
Хызыл хоор аттығ Хыйға Чикенінъ
Хол-азағы позыбысхан чөр,
Арығ күзі албин чөр,
Алмах саа читпин чөр.
Парбаан позы парғадағ,
Өлбеен позы өлгедег.
Алтын Чүс аны ла көрбиненъ,
Андар алдыра ойлады,
Абаазын азыра тартыбызып,
Ас пилге амды чапсынды.
Ачырғанып Алтын Чүс,
Хан Төнъісті сасхлап чөр:
Төдір ітсе одырта түзірче,
Іскер тартса тізекти түзірче.
Табысха табырал парған чөр,
Хысхаа хыпчылан парған чөр:
«Көгін Арығнынъ холынанъ
Хырых хыбын полып чайылғазынъ,
Холымнанъ позып, син адай,
Хырых хыбын полып, ам чайыл көр!»
Алтын Чүстінъ хулағына
Алып анъдарылғаны истілген:
Арын тарта, өсти түскен.
Ачиин сала хысхыра түскен.
Іткілескен аразында көр чөрзе,
Алтын Теек алып кізі
Хара Моосты тастаптыр.
Мыны көргенде Алтын Чүстінъ,
Ханы көдіріліп, хайнабысхан —
Хатырғанып Хан Төнъістінъ
Хатығ көксін сөге тепкен:
Хара чир үстү тазылап халған,
Хан тигір паары соолап халған.
Ала харахтынъ оды кіргенде,
Артых постынъ сағызы кіргенде,
Алып кізі Алтын Чүс
Ах ой адына алтанған,

Аас азып чоохтанча,
 Тіл сибіріп сөлепче:
 «Че оол, Хыйга Чике,
 Тойынъ тойла, пайынъ пайла.
 Айлан паризанъ, палғатхан чирденъ
 Тибен Арығны алыбох аларзынъ.
 Мин парчанъмын, чөрченъмін.
 Чирі-суубыс чаалығ, чалбахтығ». —
 Аны чоохтап, Алтын Чўс,
 Адынынъ ахсын чайхи тартып,
 Халын пудына хамчы пазып,
 Халых салдырып ўкўс салған —
 Хара чир халтыри тўскен,
 Хап тигір илгеле тўскен,
 Чик-айна прай хаххаза тўскен.
 Арғалығ сыннынъ ўстўндегі
 Алтын Теекненъ Хыйга Чике,
 Аны көре, танъназып,
 «Айнанъмынанъ даа ат пол
 Инемнинъ дее ир пол», — тискеннер.
 Аттарына олар алтанып,
 Аалзар алдыра ин парғаннар,
 Алтын теске орта киліп,
 Атгарын палғи тартханнар;
 Ах өрге ибзер кире пастырып,
 Алтын сірееге одырыбысханнар.
 Алып кізі Хыйга Чике
 Алыс-толыс палтырап одыр:
 «Тойынъ тойлабин, пайынъ пайлабин,
 Ниме одырзынъ, Сарығ Хаан?!
 Көрбинчезинъ ме хайди ам даа.
 Арға-мөрей мин полғанын?!»
 Сарығ Хаан істінде сағынып одыр:
 «Сағызы уғаа кинем, сыямнынъ,
 Салачын Арығны пирбеске итсе —
 Алтын Чўстенъ хорғыстығ.
 Алығ даа полза, хайди идер зе,
 Апарзын аар — хонғайлар за». ·
 Сарығ Хаан удурох Хыйга Чике:
 «Тойынъ тойла, пайынъ пайла.
 Хатты апарчанъ ползанъ — апар».
 Хызыр пинні соғыбызып,
 Хыс тойы олар салғаннар.

Хыстынъ тойы хысха полған,
Ус кўнненъ ол тоозыл парған.
Ах сабдар аттығ Алтын Теек,
Арачын асты ізебес,
Араан-параан саап парған,
Иречін асты ізебес,
Иреен-параан тўс парған.
Улуғ ырын ырлап, көглек,
Ах сабдар адына алтанып,
Аар алдыра айландыра тартып,
Адазынынъ чирінзер чөрібіскен.
«Тимненченъзінъ ме, тимненмеченъзінъ ме? —
Чабыс таа полза, таам пар,
Тайыс таа полза, суум пар», —
Чоохтанып пастаан Хыйға Чике.
Аны истебес, Салачын Арығ,
Сала манъзыри сығара ойлаан,
Чара чурттығ пабазы-ічезінзер
Аны чоохтирға кире ойлаан.
От соонда ол одыра тўскен —
Ойба, көзі пурли тўскен.
Пір турунны іскер сасча,
Паза пірсін төдір тартча:
«Чирліг кизонъер чиріне айланарға итче,
Суглығ кизонъер сууна ибірілерге тіпче». —
«Че парынъар за, иркем-кинчем,
Чуртынъарны чуртанъар,
Читпес тее полза, хайди идер зе,
Часхап, алдап чуртаайзынъ за».
Пабазынынъ чоогын истіп алып,
Парчанъмыс тіп, хыс сығара ойлаан.
Ізіктенъ табырах сых париғанда.
Идегін не көр халғаннар.
Хыйға Чике алтын теек хыриңда
Хысхыр тур аны манъзырадып:
«Хайдағ ұр син полчазынъ,
Хапчағай арах хыймырандах!»
Салачын Арығ хыс кізі
Сала манъзыри ибіне кірген.
Алты аастығ ах сундуғын,
Алты айландыра толғап, асхап.
Кічіг ойығлиин істіне кискен,
Улуғ ойығлиин тастына кискен,

Ах хурчуғын түүнчектеен,
Ах өрге ибденъ сых килген.
Алты, читі сүмекчін хыстар
Аны ибіре ойлас турлар,
Арғалығ сыннынъ үстүнзер
Аарлап, честеп үдесчелер.
Арғалығ сыннынъ үстүне сығып,
Атха усхаза алтандылар.
Алнынанъ олар аспахтасханнар,
Арт-соонанъ полза минділескеннер.
Ат асчанънынъ аархы саринзар
Айланып, олар пастыртыбысханнар.
Чахсы чөрген хыстары
Сыхтас халғаннар соонанъ;
Чабал чөрченъ өрелері
Харғап халғаннар соонанъ.
Ырлығ чөрченъ хыстары
Ырых аразынанъ тобырах тастаан
«Хыйға Чикее пардым тіп,
Хылбанънап паризынъ аарда!»

12

Түс чир тузы читкенде,
Табанънап пастаан Хыйға Чике.
Адынынъ ахсын чайхи тартхан,
Онъ пудына хамчы сапхан.
Хамчы сапхан ит ізиине
Халыхтап ойлаан хызыл хоор ат.
Абахай чахсы Салачын Арығ
Алай хоохайын салын парир.
Ат чүгүрізіне сыдап полбин,
Пірде пір путха сабыл парир:
«Алай тохтадах,
Анъдарыларға мына чөрбін!» —
«Хыйғанах түктіг хызыл хоорнынъ
Чүгүрізін көр-көр, инейім!
Хыйға Чике алғанынънынъ
Күзін піл көр, алғаным»
«Аттынъ анъдарып син мині,
Азырып, кичіріп саларға ба?!
Пасха кізінінъ палазына

Паарынъ ачир ба за сининъ!» —
«Атха одыр полбин, анъдарыларға итсенъ.
Андагда тудынып ал холтиимнанъ!
Хорыхча ползанъ, тўс халам тибес,
Холнанъ хурчи мині хаап ал!»
Чапсыра чылып Сарачын Арығ,
Чапсынып алды холтиинанъ.
Пазох чўгўртсе, сабылбасха,
Пикти хучахтанып алды.
Ипчизин іди тудындырып алып,
Хыйға Чике чўгўртіпчедір.
Иди парарға ағырыс полған,
Амғы чоохха табырах полған.
Тимір Теектинъ чиріне
Читіре ойлат килчелер.
Онънап, сынап көрчетселер —
Тимір Теектинъ көк ады
Алтын теекте пагда тур,
Паспас чирні ол пас тур,
Көрбес чирні ол көр тур.
Хыйға Чике пеер кірерге
Хынмин, сарыс итчелер.
Салачын Арығ кіренъ тіп,
Сарызып одырлар усхаста.
«Пазох мині мында кірзем,
Палғап, сулғап саларлар.
Пірсінде пеер худаа кіріп,
Палғат салғам мин мында».
Тибен Арығ хыс кізі
Тасхар сых парып, көрзе —
Хыйға Чике аал аралы,
Хыс усхастырған киліп одыр.
Ол, хызынанъ сарыс идіп,
Хысхы-ўрўгненъ киліп одыр.
Олған-узах, оларны көріп,
Аннанъ, мыннанъ пасхласчадыр.
Хыйға Чике, чөпке кіріп,
Алтын Теекке тўзіре килген.
Аттанъ тўзіп, палғап салып,
Ала торғы ибзер кірділер.
Ізік азып, изен пиргеннер,
Иркін алтап, минді пиргеннер.
Төрзер олар ирт парып,

Алтын сірееге одырыбысханнар.
 Аалчылар кіріп одырыбысханда,
 Алып кізі Тимір Теек
 Алтын халханы аза сазып,
 Ала торғы ибзер кір килген.
 Изен, миндізін пиребес,
 Төрзер иртібісті Тимір Теек.
 Пас параанның пазын көре,
 Пастыр парып, одырыбысты.
 Тибен Арығ, кибірліг хыс,
 Тимін салып, тимнеп чөр,
 Алтын столны іт киліп,
 Ас-тамағын салғлап чөр.
 Тибен Арығ, пуларзар айланып:
 «Ырахтын килген аалчылар,
 Одырып, тамах чіп алынъар», — теен.
 Салачын Арығ, саадабин даа,
 Столға иртіп, одырыбысхан.
 Хыйға Чике, орнынанъ турбин,
 Хысхырғлап салып одыр:
 «Пазох міні палғирға ба,
 Пар таманъар салчазар?!
 Пазох міні сулғирға ба,
 Стол кистінзер иртірчезер?!
 Алтын Чўс тунъмам маға
 Чолда паризанъ, Тибен Арығны
 Апарарзынъ тіп чоохтаан.
 Че тимнен зе, Тибен Арығ.
 Ибденъ сығып, ўр пол пардым».

Салачын Арығ, Тибен Арығзар көріп,
 Анзы мынзынзар көре, кўлізібіскеннер.
 Алып кізі Тимір Теек,
 Орнынанъ турып, чоохтанча:
 «Көре-чалғыс тунъмам Тибен Арығны
 Хыйға Чикее пирерге
 Алтын Чўске сөс пиргем.
 Хара чирнінъ ўстўнде,
 Хан тигірнінъ алтында,
 Пурнунанъ хоолада тынарда,
 Пудынанъ мирген пазарда
 Ах ой аттынъ алнына кірченъ ат чоғыл,
 Алтын Чўсті кодіріп тастир ир чоғыл;
 Че зе, тунъмам Тибен Арығ,

Тимінъ тимнен, сүмінъ сүмнен.
Тикте табырах парынъар».
Аях-хамызын Тибен Арығ
Ай хапчағай чыып салған.
Тимір Теектінъ сөзіненъ полып,
Тимін, сүмін тимнебіскен.
Алтон, читон өрелері,
Ала чорғаа алтандырып,
Аалданъ сығара ўдезібіскеннер.

Хыйға Чике ікі ипчізіненъ
Хынығ көгліг ойлатча:
Пір ипчізін усхастыр салған
Пірсіненъ хости ойлат парча.
Ас-ўр олар ойлатханнар,
Ада чиріне чит килгеннер,
Ат асчанъа сығара хонғаннар.
Арғалығ сыннынъ ўстүнде
Азылбас-парбас ах тубан тур,
Көдірілбес-парбас көк тубан тур.
Ат сөбі азыр тағ полып тур халтыр, —
Нинъ частана, ир чахсы көп өлтір,
Холлағ төзене, аран-чула көп өлтір.
Аннанъ³⁴ көр турза,
Алтын Чўс тунъмазы
Алып кізіні азырып, кичірче.
«Хытай Моос өре-нанчы,
Аттанъ чазағ чөрбе» тіп,
Хырых хулас сыннынъ хыр ат
Халых салып ойлирда,
Халын хузурухтанъ хаап алып,
Хара чирге наари саабысхан.
Хыйға Чике хысхыр тур:
«Пок оол, Алтын Чўс,
Хайди сыдадынъ мин айланғанча?»
Алтын Чўс ағаа удурох:
«Я, харындас, Хыйға Чике,
Харын даа килгенінъ чахсы.
Килбеен ползанъ син анчада —
Кичер, азар мин полтырбын».

Арғалығ сыннынъ ўстүненъ
Аалға-кўнге олар тўскеннер.

Алтын теске түзіре киліп,
Аттарын анда палғааннар.
Ах өрге ибзер кірглееннер,
Апсах, инейні чохсынғаннар.
Аар частары оларнынъ читкенде,
Амырнанъ олар үрептірлер.
Албаты чоны апсах, инейні
Аарлап, честеп, Ах тасхылда,
Ах хазынънынъ төзінде,
Алтын хомдыда чыыптырлар.
Хоныхты хон салған иней, апсахха
Хомзынызарға даа киліспеен:
Оттарын олар оттап алғаннар,
Суғларын олар ізіп алғаннар.
Алып төреен Алтын Чүс
Албаты чонына тапсабысхан:
«Тораасхырданъ таллап тудынъар,
Тоғырамчылап, той салынъар,
Хыр асхырданъ хызырын тудынъар,
Хырмачылап, той салынъар!» —
Тоғыс чыл туғбаан торығ пиині
Тоғлахтандыра саап турлар —
Тонъ пызылах осхас анынъ иді.
Алты чыл туғбаан ала пиині
Ағахтандыра саап турлар —
Ах пызылах осхас анынъ иді.
Чахсы кізілер пу тойға,
Чазанглап алып, килчелер.
Чазанчанъ кип-азах чоhtarы
Чалбырасхлап килчелер.
Харағы чох кізілерні
Чидініп тойға ағылчалар.
Азағы чох кізілерні
Талбахха одыртып ағылчалар.
Халых аймах хайынызыбысхан —
Харачылығ иб көрінминібіскен.
Түбен чахсы түрілізібіскен —
Түнүктіг иб көрінминібіскен.
Ікі ипчининъ көгліг тойын
Пір күнге пулар тимнееннер.
Арғаданъ килген Салачын Арығнынъ
Алтон сүрмесін сайааннар,
Азыр тулунъ толғаннар.

Илденъ килген Тибен Арығнынъ
Иліг сўрмезін чучааннар,
Игір тулунъ ўргеннер.
Иреçін асты ізебес,
Иреен-параан тўзібскен чон.
Арачын асты ізебес,
Араан-параан улыбысхан чон.
Хара сеек çили, хайнасча чон;
Сарығ сеек çили, ыыласча ол.
Асты іскен чон чахсы
Анчылып пастаан ол туста.
Апсах, инейлер ізіксер
Ағлахтазып пастабысханнар.
Асты кōдїрбес ипçілер
Аарда тынъ изїр парғаннар.
Хучахтағы палачахтарын,
Холтыхтанып, олар çōргеннер.
Тимїр сїстіглер, типчии сазып,
Тик чазаа ойлазып,
Тепкленїзіп, ит çіпчелер.
Тимїр сїзі чохтары — тик чирде
Типсі тўбїн харбапчалар.
Хазынъ сїстіглерї, хази сазып,
Хазаа ибїре ойлазып, çіпчелер.
Хазынъ сїзі чох хыçалығлары,
Хазан тўбїн харбап,
Холларын өртеп, харбанысчалар.
Хаттар харыннанъ хамчыласчалар.
«Хайдағ махалығдыр, эй!» — тїсчелер.
Хыстар хыймананъ хылчыхтасчалар.
«Хайдағ хынығдыр, эй!» — тїсчелер.
Ооллар орхананъ сабысчалар,
«Ойнирға хайдағ манъаттыр, оол!» —
Апсахтар арға сōбгїн салдапчалар,
Инейлер кирї çілінъ пазы кимїрчелер.
Хыйғанах тўктїг хызыл хоор аттығ
Хыйға Чике алып кїзі,
Хадарған малнынъ санын алып,
Хыр озаринда çōрчетче.
Тойға кил тїп хығырзалар,
«Той маға кирек чох, — тїпче. —
Мал кōрченъ кїзі чоғыл,
Маға мал кōрерге кирек».

Ах ой аттыг Алтын Чүс
Алты күнге читіре ас іс парир.
Арачын асты ол ізіп,
Анчылып, көглеп одырча,
Иречін асты ол ізіп,
Изіріп, ырлап одырча.
Азах үстүне турабас ол,
Аар-пеер олызып пастырча.
Улуғ ырын ырлапча,
Уламох тынъ изірче:
«Хара чирнінъ үстүнде,
Хан тигірнинъ алтында
Пурнунанъ тынып чуртирда,
Пудынанъ пазып чөрерде,
Ус хулас сынныг ах ой аттынъ
Алнына кірер ат чоғыл,
Алтын Чүсті көдір тастир
Алып кізі чоғыл.
Чир алтында читі ирліктенъ
Читі артых мин полам,
Чоғар турған тоғыс чаяннанъ
Чир дее халбас мин полам.
Қинек ползам, көп нимес ле,
Қинек полбазам — тинъ полам».
Ікі нигезі Алтын Чүстінъ
Салачын Арығнанъ Тибен Арығ,
Чүгүріс киліп ікі инъніненъ
Чайхап, иксеп онъарылдырчалар:
«Алай орай Алтын Чүс,
Астынъ алии син полба,
Андағ улуғ сөстерні
Адағлаба көп артых.
Улуғ худайға обал чоохтанма,
Чаян худайлар чарғылирлар.
Чик-айналар чобалдырлар».
Анчыл парған Алтын Чүс
Анъдарылбинча, чуулбинча,
Аны іди чайхаанына
Арон пір дее ол саахпинча.
Тоғыс күннің пазы читкенде,
Той пай тоозылған,
Толых хоорай тарабысхан.
Алтын Чүс уламох анчылып,

Аарда тохтабин, ырлапча.
Ікі нигезі ис турзалар —
Ырах чирде ат килир,
Табан табызы тазылапча,
Танаа чилі хоолапча.
Ырах чирде тееннері —
Алтын теектінъ хыринда
Ат табаны нышли түскен.
Анча-мынча полғанда
Ах өрге ибге алып кір килді.
Ікі ипчі көр турзалар —
Тонъ алтын хуяхтығ алып тур.
Сөледіге килген алып кізі
Сөзін сөлеп тур ізікте:
«Алып кізі Алтын Чүс
Артых сөстер чоохтан салды,
Улуғ худайға обал чоохтанды,
Кічіг худайға кинем чоохтанды.
Ханаттығ хус ұс түлеп чидер,
Харсахтығ анъ төрт түлеп чидер
Чазығы чох Алтын Хааннынъ чирінзер
Чоғархы турған тоғыс чаян
Сағамох килзін теен Алтын Чүсті.
Ах ой аттынъ алнына ойлир
Ат чаялған пу күнде,
Алтын Чүсті күрезіп тастир
Алып чаялған ол чирде.
Аттанъ артых атты анда көрер,
Ирденъ артых ирні анда пілер.
Ўс күннің пазында анда читпезе,
Ады поэнанъ тас пол парар...»
Ол тустарда, пілбес Алтын Чүс
Олох ырын ырлапча:
— Чир алтындағы читі ирліктенъ
Читі артых мин полам.
Чоғархы турған тоғыс чаяннанъ
Чир дее халбас мин полам.
Кинек ползам, көп нимес ле,
Кинек полбазам — тинъ полам».
Пазын көдіріп, харах пулиинанъ
Паяғы алыпты көр салған:
«Чаян худайнынъ сөледии полып,
Чалбырап чөрзінъ ме, сапхыңчы?»

Син дее худайох полбассынъ ма за, —
Чадар чиринъ көрглеп килдинъ ме?
Өлер чиринъ таппин чөр ползанъ —
Одірібізем мин сині амох!»
Алтын Чүс, орнынанъ тура хон киліп,
Ай молат хылызын хаап алған.
Тонъ алтын киптіг килген алып
Табырағынча сығара ойлабысхан.
Худай кізізін чаза саап,
Халхазын чарымын чара сапты.
Нигелері Алтын Чүстинъ
Икси, чайхи саахтырчалар:
«Че, онъарыл, Алтын Чүс,
Чаяннарданъ хығыртығ килген .
Тик-табырахта парар кирек,
Тас полар, парбаза, теен».
Аар-пеер олызып, Алтын Чүс
Ам сала онъарылыбысты.
Тиндіри-тиндіри тур киліп,
Тимін салып тимнен сыхты.
Халын хуяғын хатан турғанда,
Харачылығ иб хада айланыбысхан.
Тимір хуяғын тимнен турғанда,
Түндүктіг иб хада ибірілібіскен.
Анынъ ікі нигезі ізептеріне
Ағаа үс хурут сух пирділер:
«Арығ күзінъ албин париза,
Ахсынъа хурудынъ тастап, чирзінъ»
Ибденъ холтыхтап сығар парып,
Изер ойиина одыртыбыстылар.
Ирнінъ күлүгі Алтын Чүс
Ікі путха хамчы пасты.
Турған чирденъ ах ой ат,
Соған чіли, атылған.
Хара чир үстү аастан халған,
Хан тигір алты нінъірен халған,
Ай алтында алты мырғы тартылған,
Күн алтында күмүс мырғы тартылған.
Ікі нигезі ах ой атты
Ікі харахха таппин халдылар:
Хара чирге кіргені чоғыл,
Хан тигірге сыхханы чоғыл...

Ах сәй ат атхан ух сині ойлапча.
 Харсахтығ анъ, халых ала полбин,
 Азах алтында үзе тебилче.
 Ханаттығ хус, ханат саап полбин.
 Омырыхха кизе сабылча.
 Ұс хулас сынның ах ой ат,
 Ұс күн ойлап парған соонанъ,
 Хара чирненъ хан тигірниңъ
 Соғылысчатхан чиріне читкен.
 Ачырғанып, адын хамчылаан,
 Ідіргектеніп, ахсын чайхаан,
 Тигір талазы көдірілгенде —
 Тобыра салдыра парыбысхан.
 Аархы чазыны көр париза,
 Алтын Хаанныңъ чуртаан чирі —
 Ағас пүрі түспес чир,
 Аххан суу тонъмас чир,
 Оскен оды онъмас чир.
 Ұлгүзі пасха чон чуртапча,
 Түгі пасха мал чөрче.
 Ах өрге ибніңъ тастында
 Ах сабдар ат турча.
 Ах өргеніңъ кидеркі хыринда
 Ах нымырха осхас иб турча:
 Алтынанъ анынъ тірөзі чоғыл,
 Ұстүненъ анынъ тартхызы чоғыл.
 Ах нымырха осхас ибніңъ тастында
 Аран-чула төрт ат турлар:
 Паспас чирні пас турлар,
 Париған пулутты пастары чарча,
 Көрбес чирні көр турлар,
 Қилген пулутты хулахтары чарча;
 Көрген харахтары көс полып хызарча;
 Тынған тыныстары тан полып тартылча.
 Ах пора ат ээзі — Ай Хаан,
 Оленъ түктіг көк ат ээзі — Тимірчі Хаан.
 Ай чарымы ах хамахтығ чохыр ат,
 Анынъ ээзі — Ай Чарых Хаан.
 Аран-чула ол ұс ат,
 Пастарын пір чирге сазып,
 Очых хазаа чіли турлар.

Ол аттарданъ ырах нимес
Хызыл тас анъмар тур.
Ах өрге ибге читіре киліп,
Адынанъ Алтын Чүс түзібіскен,
Ачых тінін арта тастаан,
Туюх тінін түү тартхан.
Аран-чула ах ой ат
Аттарзар көні пас парған.
Төрт азахтыг очых полып,
Төрт ат анда тур салғаннар.
Алтын Чүс, айланып, көр турза,
Ах ой адынынъ ізенъезі
Аттар алтында илееде чабыс,
Өтіре көрін тур ырахтынох.
Ах өрге ибнінъ алтын халказын
Аза сасхан Алтын Чүс,
Ізік азып, ізенін пирген.
Иркін алтап, миндізін пирген.
Алтын столнынъ кистінде
Алыптар төртөленъ одырлар,
Ах сағаллыг апсах кізі —
Анзы Алтын Хаан осхас, — тіп
Алтын Чүс істінде сағынған.
Апсах кізі иб ээзі
«Изенөк, миндөк, — тіп нандырча, —
Ізікте ноға турыбыстынъ,
Иртіп, одырзына», — чоохтапча.—
«Улуғ худайлар алдыртыптырлар,
Кічіг худайлар хығыртыптырлар.
Хачан оларны көріп албаанда,
Хайди даа поларын пілбинчем.
Хайда полчанъ худайларынъар,
Хайдаг кізілердір ол андаг;
Хайди мин оларны харахтарымнанъ,
Қилгенде, көрченъ полчанъмын?
Алтын столнынъ кистінде одырған,
Алып улус, сірернінъ
Адынъар, соланъар хайзы полчанъ?
Піліп аларға, чоохтанъар». —
Іди чоохтанған аразында,
Алтын Чүс пуларзар көр турза.
Турған постары түрұм хая сині
Төрт одырған алыптарнынъ.

Чазы парған эиниг олар,
 Инъни-мойнылары илгер харыс,
 Арға-мойнылары алтонар харыс.
 Харах аразы харысча оларнынъ,
 Хулах аразы — хуласча.
 Улуғ кизи удур көрчее чоғыл,
 Кичиг кизи тидинип көрчее чоғыл.
 Хазырада хатхырызып одырлар,
 Хатығ тастар чара чачырасчалар;
 Күзүреде күлизип одырлар,
 Күчүн тастар уналглапчалар.
 «Кичиг дее ползанъ, оолағас,
 Худайларны көрерге хынча ноонъ.
 Чазығ даа ползанъ, көрбечек,
 Чайннарны көрерге сағынча ноонъ.
 Андағ даа полза, пис саға
 Ады-солабыс сөлеенъзине зе».

Апсах кизи иб ээзи,
 Аас азып, чоохтанып одыр:
 «Ах сабдар аттығ Алтын Хаанмын,
 Ах сағыстығ, чазығы чох».

Анынанъ хостизы чоохтапча:
 «Ах пора аттығ Ай Хаанмын».

Узинчи алып чоохтанча:
 «Оленъ туктиг көк аттығ
 Тимир Хаан мин полчам».

Анынанъ хости төртинчизи,
 Аас азып, нандырыбохча:
 «Ай хамахтығ чохыр аттығ
 Ай Чарых Хаан мин полчам».

Алтын Чүс истинде сағын турза:
 «Алысчанъ, тудысчанъ алыптары пулар ноо,
 Аттаны артых аттары тиги турлар ноо...»

Алтын Хаан апсах — иб ээзи
 Алтын Чүске чоохтап одыр:
 «Чаян худайларны көрерге итсенъ,
 Нымырха осхас ибзер кирерзинъ:
 Устүнень анынъ тартхызы чоғыл,
 Алтыннанъ анынъ тирөзи чоғыл». —
 «Худайларзар париганда,
 Хуруғ хол хайди парим» — тип
 Хылызын хыннанъ суура тартып,
 Хыланънат тур Алтын Чүс.

«Худайларзар тігі ибзер парып,
Тоғасхлирға піске дее
Қиліспес пе ни мыннанъ мындар», —
Іди чоохтанып, Алтын Чўс
Хылызын сөзіріне, сых парған.
Ах нымырха осхас ибзер париза,
Ах ой ады аттарнанъ тепклесче.
Ус ат, ўс хыринанъ тееп,
Устўн азыра теепчелер.
Ус хулас сыннығ ах ой ат
Ус атты ўс чара ойлада теепче.
Алтын Чўс, суура пас парып,
Ах худайларзар кір парған.
Ах нымырха осхас иб істінде
Азылбас ах тубан тур парған.
Алтын стол кистіндегі алыптар
Алтын Чўс сыхханда ла хабынчалар:
«Ах худай алдыртхан алып
Кўстіг Алтын Чўс пу одыр ноо!»
Орныларында олар одыр полбин,
Оланъназып, ізік-төрге чөр сыхханнар;
Поғана хабырғалары сыстасча,
Поғда чўректері портыласча.
Алтын Чўс ізіктенъ тынънап турза —
Ах тубан аразында чон чоохтасча.
Аны искенде, алып кізі,
Аас азып, андар тапсапча:
«Чир алтындағы чик-айназар ба,
Чир ўстўндегі худайларзар ба?
Алтын Чўсті пеер алдыртхан
Ах худайлар алай сірерзер бе?»
Тубан аразынанъ анчада
Табыс истілген хулахха:
«Артых чоохтанғанынъ ўчўн
Алдыртхабыс пеер Алтын Чўс.
Аттанъ артых ат көзідерге,
Алыптанъ артых кізее тоғастырарға».
Алтын Чўс, аны истебес,
Арығли пілбин турадыр —
Чик-айна іди чоохтанды ба,
Чаян худай іди тапсады ба.
Азылбас ах тубан аразында
Анчада пір кізі пазох чоохтанча:

«Ай алтында сірер, худайлар,
Алтон алып чаяпчазар.
Чир үстүнде сірер, чаячылар,
Читон алып чаяпчазар.
Чалбая парған чирнінъ үстүнде,
Көлбейчеткен тигірнінъ алтында
Үс ле күчүн төреен полған:
Үс хулас сыннығ ах ой аттығ
Ах Хааннанъ төреен Алтын Чүс,
Ай чарымы хамахтығ чохыр аттығ
Ай Чарых Хаан,
Алтын Хааннынъ хызы
Ах сабдар аттығ Ай Арығ.
Үлгүнъерні оларға үлгүлеп,
Чарғынъарны оларға чарғылап,
Чазығ итпеен сірерге Алтын Чүсті
Чатырарға пеер алдыртынъар.
Аннанъ алысчанъ алыптарынъарнынъ
Алмах сағлары алып тастаза —
Алтын Чүс паза чир үстүне
Айланмас хачан даа ползын.
Ах Хааннынъ оолғы Алтын Чүстинъ
Арығ күзі ас парчанъ полза,
Арғалығ сыннынъ үстүне
Аттығ паза ол сыхпас ползын.
Төзелгеннінъ үстүнде,
Көлбейгеннінъ алтында,
Пудыннанъ пазып чөрерде,
Пурнунанъ тынып чуртирда,
Көп чалғыс Ах Хааннынъ оолғын
Көдір тастир ир чох полар».
Алтын Чүс ол чоохты истебес,
Ах нымырха ибденъ сыға салған.
«Алдыртхан мині худайлары
Пулар ноо», — істінде сағынған.
Ах порчолығ хыр үстүне
Алтын Чүс сығара пас парған,
Үс таап, үгү пасхан,
Үс айланып, хыйғы пасхан:
«Ах худайлар чаяп, тимнеп турған,
Ах пора аттығ Ай Хаан, сых пеер!»
Талай салғағы соолаза түскен,
Тасхыл пастары янъылаза түскен,

Чатхан ағас чада чарылча,
Турған ағас тура сынча.
Ах өрге ибденъ, манъзыри,
Ай Хаан алып сығара хонған;
Час палғас чіли, хара чирні
Чая туза пазып одыр ол.
Тиренъ тізе — анынъ салаазы чоғыл.
Тибе тізе — пүгүрі чоғыл.
Алтын полған хуяғы
Айға, күнге сағылчадыр.
Анча-мынча полғанда,
Алтын Чүссер ол читчедір.
Наахтанъ наахха сабысханнар,
Минъ-миске тükүріскеннер.
Чағын кіріс полбин,
Чарым күн олар чөргеннер.
Ипти тудыс полбин,
Ікі күн олар полғаннар,
Ікі күнніңъ пазы читкенде,
Ипти-тапти тудысханнар.
Ас-пилденъ хабызып,
Ах чазаа олар силісчелер.
Инъні-пастанъ хабызып,
Илбек чазаа олар тастасчалар.
Хазыра, пүге тудызып,
Хазыра-торбах чіли, орласчалар.
Ээ-пүге олар тартысчалар,
Имнік хулун чіли, сырласчалар.
Хатырғанызып, олар хабысчалар,
Хабырға сөөктерін хази тутчалар.
Ідіргектеніп, олар ітклесчелер,
Орха сөөктерін ора тутчалар.
Арғалығ сынны анъдара пасчалар,
Ээніг сынны изи пасчалар.
Талалбаанда тағ халбинча,
Салғылбаанда суғ халбинча.
Чирге наннанъ түспин,
Читі күнге чидібісчелер.
Тобырах, тасха түспин,
Тоғыс күнге читчелер.
Тоғыс күнніңъ пазы иртісче —
Тохтабин күрес парчалар.
Улуғ күстерін сал турлар,

Уге-саға кўрес парчалар.
Ахсыларынанъ сыххан тынысха
Азылбас, парбас ах тубан тўсче.
Кۆксілеріненъ сыххан тынысха
Көдірілбес, парбас көк тубан тўсче.
Ай чахсылар алысчалар,
Алыптар азах инъдетпинчелер.
Чыл чахсылар чылысчалар,
Кўлүктер нанға тўспинчелер.
Чайғы полып, иртіпчеткенін
Чарнылары ізееніненъ пілчелер.
Хысхы чидіп, иртіпчеткенін
Чағалары хролаанынанъ пілчелер.
Ус чыл пазы читкенде,
Ах пора аттығ Ай Хааннынъ
Арығ кўзі албиныбысхан,
Алмах саа читпинібіскен:
Азахпынанъ ол ас пасча —
Аябынанъ көп таянча,
Чалбах тастанъ частыхтыра пасча,
Нынъмах тастанъ сўрнүктіре пасча.
Алып төреен Алтын Чўс
Ах пора аттығ Ай Хаанны
Улуғ тасхылға чөлеп килген,
Улуғ талайға хыс килген;
Хара чирденъ сығара хаап,
Хан тигірге көдір парған.
Ай Хааннынъ аары Ах тасхыл осхас,
Артых постынъ сағызы инъдегі,
Кизек тасхыл үстўнде чіли,
Көрген харахтынъ оды чазаан.
Аар-пеер тинъдіскен аразында,
Алты хырлығ тас обааға
Алып төреен Алтын Чўс
Наари тастаан Ай Хаанны;
Ах тасхыл осхас Ай Хааннынъ
Ас пилін азыра тастаан:
Сай чіли ол чайылчадыр,
Хум чіли ол изелчедір;
Ахсынынъ тынына харлығып,
Пурнунынъ тынына пурлуғып,
Ах ой аттығ Алтын Чўс,
Олыс парып, одыра тўсті.

Пірде, ойда парып, онъдайланча,
Пірде, тўнъдере парып, тўзелче.
Сығыра полза сағыс алынған,
Сыпсыра полза тын алынған,
Узаанын усхунып одыр,
Ундаанын сағынып одыр.
Одырчадып, сағыс алынып,
Онъ ізеебіненъ хурут алып,
Ахсына — кире тастап,
Унада тайнап, азырыбысхан.
Алындағыданъ ам сіліг,
Пурунғыданъ пу сіліг
Алтын Чўс тура хонған.
Ус таап, ўгў пасча,
Ус айланып, хыйғы пасча,
Харачылығ иблер халхынъназа тўскен,
Тирмеліг иблер тітірезе тўскен,
Хайынысчатхан хадарған мал
Халиин инъдетті ўрўккеніненъ:
«Тідінер маға алыбынъар пар ба?
Чапсынарға маға кўлўгінъер пар ба?!»
Ах ўргенінъ ізинне сынъмин,
Алнын анынъ прай изеп,
Алып кізі сығара пастырды.
Оленъ тўктіг кўк аттығ
Тимірчі Хаан килигенде,
Хатығ сындырлығ чир хыртызы
Ылайлығ сас чілі эліп одыр.
Алтын Чўс ағаа удур
Аастанып, тіллен тур:
«Тимірчі Хаан,
Чатчанъ чирінъ кілеп килдінъ ме?
Чадар чирні кілеп чўр ползанъ,
Чатырарбын мин сині!»
Тіл ачинна Тимірчі Хаан,
Чалбах аязын чаза тут киліп,
Тазылат пар килді наах пастыра:
Алып кізі Алтын Чўс,
Олыс парып, тўзелді.
«Хол синде ле бе, адай кўнетке,
Кізі саап син не пілчезінъ ме?!» —
Хуластан киліп, Алтын Чўс
Хол чалбаананъ тартыбоғысхан.

Тимірчі Хаан
Чарым көгісче хара чирге
Сөгө түс парған чатчадыр.
Аннанъ турғанда, ікі алып
Ас-пилденъ хабыза парғаннар.
Хаялар урунысхан чіли, хағдырасчалар,
Тимірлер урунысхан чіли, нінъленісчелер.
Чаға-пастанъ чапсынызабас,
Чалбах чазаа тастасчалар.
Идек-пастанъ тудызабас,
Илбек чазаа силісчелер.
Азах алтындағы хара чир,
Сарғос чіли, сарғалча;
Илгек чіли, илгелче,
Ағарып ахчатхан ах талай,
Ах полбин, салғылып турыбысхан;
Ах чазыда чөрген хадарған мал,
Одын чіп полбин, турыбысхан;
Харсахтығ анъ чадын ал полбинча,
Ханаттығ хус түнег ал полбинча.
Тимірчі Хааннанъ Алтын Чүс
Тик чазыда кўрес парчалар:
Халын иттері тоозылчадыр,
Хатығ сөөкненъ хағдынънасчалар;
Хызыл иттері түгенчедір,
Хыйғанах сөөкненъ хығдынънасчалар.
Арығ кўстері тоозылыбысхан —
Алачых пола халыбысханнар,
Илбек кўстері түгенібіскен —
Көлеткі пола көрінібіскеннер.
Алты чыл пазы читкенде,
Алып кізі Тимірчі Хаан,
Пала көök чіли, маххлап пастаан,
Прай чирге үні истілген;
Ине көök чіли иклеп пастаан,
Илбек чирге табызы тараан.
Алыпты ұр тутпачанъ Алтын Чүс
Аяс тигірзер көдірібіскен,
Тимірчі Хааннанъ хада чоғар
Хара чирні көдірген осхас полған.
Хара тағ осхас Тимірчі Хаанны,
Хара чирге түзүрерде,
Алты орхазын алты чирденъ,

Читі орказын читі чирдень
Азыра тееп тастаан ол.
Улуғ тасхылларға хар чаапча,
Улуғ талайларға нинъ кірче,
Ай харағы ағара өлче,
Күн харағы көгере өлче;
Алыпты түзірібізіп, Алтын Чүс,
Алты — читі олызып, одыра тўскен,
Чирге чығанахча кире таянып,
Чобаан чобалып, инеен инеліп:
«Хабазар харындас-тунъмалығлар»
Хайызып-турызып чөредірлер.
Харындас-тунъмазы чох миндеглер
Хара чалғысхан чобал чөредірлер.
Тузынанъ турызар туған-тууссахтығлар
Турызып көрісчелер, тудызып асчалар.
Тузынанъ турызары чох Алтын Чүс
Чир ле чалғысхан илепче.»
Хатығ чўлі хорсылазып одыр,
Хатығ сөбгі хағдыразып одыр.
Чіпче позы халған Алтын Чүс,
Чібекче тыны халған анынъ.
Айлығ сағызы кіріскенде,
Ікі нигезі пирген хуруттарны
Алчаасханынанъ хабына тартқан.
Сол ізеебіненъ сығара тартып
Ахсына кире тастабысхан:
Хаях чіли, хайылча ахсында,
Ўс чіли, изілче істінде.
Халын иді хатап кірче —
Хатығ сөөкке толысча.
Илбек күзі хатап кірче —
Иргізіне ол тохарапча.
Пурунғыданъ пу сіліг осхас,
Алындағыданъ ам артых осхас.
Азах ўстўне тура хонып,
Айландыра ол пасхлап чөр.
Күгүрт чіли күзўреп тур,
Парыс чіли сатырап тур:
«Удур сығар алыбынъар пар ба,
Уріп сығар адайынъар пар ба?!
Чир алтындағы читі ирліктенъ
Читі артых полар Алтын Чүс!»

Алтын Хааннынъ ах ърге ибiненъ
Ай Чарых Хаан сых килген.
Хара чирге пағаяхча кире пазып,
Пастырып килче Алтын Чўссер,
Аастанып, тiлленiп одыр:
«Артых кўстiг Алтын Чўс,
Анъдарыл парзанъ, минненъ кўрезiп,
Айлыг чирге син паза айланмассынъ.
Ай Чарых Хаанны син тастабыссанъ —
Чарых кўннi мин паза кѳрбеспiн.
Синi тастазам — мин ѳрiнмеспiн,
Минi тастазанъ — син ѳрiнмес пол».
Ойлас килiп, iкi кўчўн
Омырхы сѳѳгiненъ урунысчалар,
Iкi пасха чачырас парып,
Одыр кил тўс парчалар;
Тискер нанназып, тигейлезiп иртiпчелер.
Онъар нанназып, нўмектезiп иртiпчелер;
Хапхан чирденъ харбах алысчалар,
Тутхан чирденъ тудым алысчалар,
Ас-пилденъ хабызып, алыптар,
Алызып, тартыс парчалар.
Чалбая парған хара чир,
Хыринча парып, тўзелче.
Кѳлбейчеткен хан тигiр,
Тигейiнче тўзiп, тўзелче.
Сиилiп ахчатхан Ах талай,
Чарынанъ азып, чайылча.
Сарбай турған Ах тасхыл,
Хум-талған чiли, изелче.
Алғым кўстiг iкi алыптынъ
Алызып милчесчеткенiне
Хара чир, санъмайлыг пизiк чiли,
Хыринанъ хырина абыдылча.
Чирнiнъ iди салғылғанына
Чалбах нан, истенiп чадын албинча,
Нынъмах харах, нуулып, уйғу албинча.
Пу чалбахтынъ ўстўнде,
Пулуттыг тигiр алтында
Пу iкѳленънi испеен, пiлбеен
Пурнунанъ тынарда кiзi халбаан,
Пазып чѳрерде мал халбаан,
Хаслап чўгўрер анъ халбаан,

Ханат сабар хус халбаан.
Хара чирнінъ икселгеніне
Хадарған мал тоғлахтанысча,
Хаттар, «хан худай!» аданглап,
Худайға пазырынысчалар.
Чир алтындағы чик-айналарнынъ
Той ідістері тооза одылтыр,
Түктіг чүректері түрсілесче,
Түбен пасха үнненъ ылғасчалар.
Тирек собыразы сырайлығ,
Тимір хайло тумзухтығ хуу хаттар,
Тумзухтарын от орнына суххлап алып,
Тамкычахтарын чыстабызып, ылғазып одырлар.
«Хайранох чахсы коршоктарыбысты
Алтын Чүс тооза талағлады».
Чис харахтығ чикчеекей хуу хат,
Чазынчам тіп Алтын Чүстенъ,
Чарых аяғынанъ чая, төге,
Чар алтында азыранып одыр.

Тоғыс чылнынъ пазы читкенде,
Ай хамахтығ ах чохыр аттығ
Ай Чарых Хаан алып кізіні
Ах ой аттығ Алтын Чүс
Ай алтынча айландыр килген,
Күн алтынча көдір килген,
Аллығ сағыс алчаасхан аразында,
Ах пулут арали көдірібіскен.
Тынын азыра тебер туста,
Тутхан холданъ суура чачыраан —
Тепкен теебісте ол чох полған.
Аар чох, пеер чох Алтын Чүс,
Айлахтан парып, одыра түскен.
Алчаасхан аразында анынъ
Азыр хулаана салынған:
«Ай Чарых Хаанны тастадым тіп,
Ачырғанма, Алтын Чүс нанчы.
Алтын Чүске тастаттым тіп,
Ай Чарых Хаан саға тарымас.
Чабал сағыс чикте ползын,
Чахсы сағыс пісте ползын.
Ат хулаа өре нанчы поларбыс,

Інек мүүзі ікі нанчы поларбыс». Алып төреен Алтын Чүс, Айлығ сағызын алчаастырып, Аархы чирге сабылчадыр; Күннің сағызын инъдедіп, Көрінмес чирге сабылчадыр. Улуғ пілбес іскен кізі чіли, Аар-пеер сабылып одырчатханда, Ах сабдар аттығ Ай Арығ — Алтын Хааннынъ улуғ хызы, — Адына алтанып, чүгүртіп киліп, Алтын Чүсті хаап алды... Арығ күзі арығли тоозыл парған, Алмах саа санъай түген парған Артых төреен Алтын Чүсті Аар-пеер ол тастап чөр: Азырбас нимес азырғадағ, Кичірбес нимес кичіргедег. Хайди даа күстеніп хапса Алтын Чүс, Арығ күзі аарда албинча, Алмах саа чир дее читпинче. Ала хараанынъ оды кірізіп, Алчаасхан аразында көр чөрзе, Ах ой адына алтан салған, Экче сүрместіг хыс пала чөр. Экче сүрместіг хыс пала Ат үстүнень суулап чөр: «Артых сағыстығ, сип сееренъ, Азыр саларға ба чистемні?! Ағаа парбаанынъ көргейбін, Апсаанъ итпеенінъ искейбін! Көр салып, өрінгенненъ Көкіп, хапхлап чөрчезінъ!» Ай Арығ, ағаа ачырғанып, Ах ой атха чапсынған. Ах ой ат, аннанъ пура тартып, Алты хырны азыра сегірген. Пазох күрезіп пастазалар — Паяғы хызычах мындох читче, Пазох ачыдып, сөкклеп, Пастыртхлап чөрче ибіре. Ай Арығ тігденъ хабарға чөрзе, Ах ой ат, ух чіли, чачырапча.

«Күчүркеп, син, сырайы чох,
 Күзі тоозылған кізіні иреелепчезинъ»
 Ол ачығда Ай Арығ
 Ора-пуза тудын сыххан,
 Алтын Чүсті хара чирденъ
 Хан тигірге хаап парған,
 Холынынъ күзі чидіспин,
 Хатап чирге түзірібісті.
 Арығ тынын азыра теберге
 Алмах саа анынъ читпеді.
 Тонъ молат хылызын сығар киліп,
 Тонъ көксіненъ орта сазыпча.
 Молат хылызы, көксіне тынмин,
 Пус чіли, унал түс парча.
 Хылыснанъ өдір полбаанда,
 Ах сабдарынынъ хузуриина палған,
 Хызыл тас анъмарзар сөөртет парған.
 Хызыл тас анъмарға кире тастап,
 Хырых поэғнанъ хазап сыххан.
 Хырых поэғ Алтын Чүстинъ,
 Сөбк-саағын тобыр полбин,
 Сынып, эліп, тоолап парча.
 Ол онъдайнанъ өдір полбаанда,
 Обырчылап саларға сағынды.
 Тас хана турғызып алып,
 Тимір обырчыларданъ хырых чирденъ
 Тартхыстап, хази саап салды.
 Алтын Чүс аразында пілінчетсе,
 Хызыл тас анъмарнынъ істінде
 Хырых обырчынанъ хазат салтыр.
 Хараа тузы читкен туста
 Хызыл тас анъмар ізии азылған,
 Хыс палачах, чіченъ нима
 Холына тудынып, кір килген.
 «Астанъ, чистем, астапчазынъ ма?
 Азыранарзынъ ма, чох па?» —
 «Харии ачып, маға турысчатхан
 Кемнінъ палазы полчанъзынъ, син?
 Кемзінъ тіп адим мин сині?» —
 «Алтын Хааннынъ кічіг хызы
 Алтын Тана мин полчам». —
 «Табахтығ аснанъ азырап,
 Тосхыр полбассынъ син міні.

Онъ ізеебімненъ хурут алып,
Ахсыма кире тастабыстах».
Экче сўрместіг хыс пала,
Онъ ізеебіненъ хурутты алып,
Алтын Чўске пирибіскен.
Алтын Чўс, аны чібізіп,
Астаан позы амды тосча,
Арған позы амды симірче.
«Че, тунъма хыс пала,
Чапчанъ сығара ойла.
Тас анъмарны талирбын,
Талған чіли, унадарбын».
Алтын Тана хыс пала
Аннанъ сығара ойлаан.
Тўрчезіненъ ол поларынанъ,
Тас анъмар — талған тўс халған.
Алындағыданъ ам артых
Алтын Чўс мирген пас парча,
Пурунғыданъ пу сіліг
Пузулбас осхас ол парча.
Арғалығ сынға сых килзе,
Алтын Чўссер пастыр киліп,
Алтын Тана хыс пала,
Чалбах тілін чаза салып,
Чағылып, чооғын чоохтапча:
«Ай Арығ, минінъ улуғ чечем,
Чаян салғанынъ, худай хосханынъ.
Парары анынъ пар даа полза,
Пазырбахтанып, кўрес чўрче.
Кўгеріп танъ чарыбысса,
Кўрезерге ол мында чидер.
Артых кўсненъ кўрезер ползанъар,
Алыс полбассар сірер хақан даа:
Кўн харағы кўгере өлер,
Ай харағы ағара өлер.
Хызыл чииттенъ пастааннанъ,
Киреенче тастас полбассар.
Иксеп, чайхап париған туста,
Ікі холынъны пос арах тударзынъ.
Онъдай ноо саға киліс парза,
Энге сығара кўдір киліп,
Чирге талдыра тастирзынъ.
Саға талдыра тастадыбызып,

Сағынып үс күн ол одыраp —
«Индеег идиp тастаттым ма,
Күзим албин силдирдим ме?!»
Ол тустарда пiс усхаснанъ
Сининъ чиринъе чит парарбыс.
Хадарған сiрернинъ малынъарны,
Халых тўбен полған чонынъарны
Ах Таснанъ Кок Тас сўр парыбысханнар.
Оларны сўрiзiп син парбассынъ.
Ай Арығ, оларны пiлiп,
Андар синi кiлеп парар.
Ах Таснанъ Кок Тасты чиде ле,
Арығ тыннарын ўзе сабар.
Прай малынъ, чонынънанъ хада
Позы айланар чирi-сууна.
Ай Арығ ол малнынъ соон сўрoк,
Андар парар кўрезерге.
Хысхырза даа, син сыхпас пол,
Хыйғылаза даа, удур парбас пол.
Синi сығара хыйғылап полбин,
Ус күн турар арғалығ сында.
Саға тўўлзе — алтын теексер
Тўзiре парып, ўс күн турар.
Ананъ тарынып, аттанъ тўзiп,
Ах oрге ибзер кире салар.
Син, Алтын Чўс, анынанъ
Чоохтаспас поларзынъ пiр дее,
Ус чўллиг сiрееге чадыбызып,
Ус күн туданға ол туттырар.
Че, аннанъ турза, тимде ползын
Сазын чучирға хыстарынъ.
Мин позым кoрiнмес полам...»
Ол хыс чооғын тоосхан тусха,
Танъ кoгерiп, чарып килген.
Ах oрге ибзер кoрер ползалар —
Ай Арығ адына алтанча.
Аны кoргенде, хыс пала,
Аархы хырны ас парыбысхан.
Арғалығ сынға сых килiп,
Алтын Чўске Ай Арығ чоохтапча:
«Артых кўстi, сын посты
Ам сыназып саланъ ма?!»
Ас пилденъ олар хабысханнар,

Аар-пеер тартхлас чөрлер.
Идек-пастанъ тудысчалар —
Іскер-төдір ітклесчелер.
Онъ нанға киліскен туста,
Энге сығара көдірді ир оол,
Чирге чалбаанча тастаанда,
Чазып, талып, чада парған хыс.
Алып төреен Алтын Чүсненъ
Алтын Тана хыс пала,
Ах ой атха усхазып,
Ах Хааннынъ чирінзер чөрібіскеннер.

Оларға парарға ағырыс полчанъ,
Амғы чоохха табырах полған —
Адазы Ах Хааннынъ чиріне олар
Чағдаза ойлат парғаннар.
Арғалығ сынға сығара хонып,
Атты тохтадып, көрзелер —
Улуғ чурттары улып халтыр,
Кічіг чурттары кістеп халтыр.
Інек чөрченъ чазыларда
Ирбен пастығ от өс партыр.
Чылғы чөрченъ чазыларда
Чылбыранъ пастығ от өс партыр;
Хой чөрченъ чазыларда
Хоорпах пастығ от өс партыр.
Улуғ чурты Алтын Чүстинъ.
Улуғ чилге көнълен тур:
Ізік-түнүк анъай халтыр,
Хазаа-хахпах унал халтыр.
Ізіктенъ кірген саасханнар.
Түнүктенъ сығара учухчалар,
Түнүктенъ кірген хусхуннар
Ізіктенъ сығара учухчалар.
Одылған чуртын көребес,
Омарта тартты Алтын Чүс,
Сайбалған чуртын көребес,
Чазарта тартты Алтын Чүс:
«Хас хачаннанъ минінъ чуртыма
Тулып пастығ ат кірбеен полған,
Тало мииліг ир кірбеен полған.
Алыпха мині алдыртты тіп,

Албаты чонымны апардылар.
Күлүкке мині күлдірді тіп,
Көп малымны сүрділер.
Парып, ол ікі харындасты
Ас холгаларын кизе тебем,
Ас орхаларын азыра тебем!»
Алтын Тана хыс пала
Алтын Чүсті амаллап тур:
«Нимее парарзынъ андар,
Хадарғанынъ поэ айланар.
Ай Арығ, сағамох анда парып,
Азырар оларны син дее чохта».
Арғалығ сынны иніп түскеннер,
Ат сайбырынанъ чиде килгеннер.
Алтын теекте ах ой атты
Алты саали палғи тартханнар.
Ас-үр поларынанъ
Алтай сынны индіре
Алтон, читон азыр чолнанъ
Хадарған мал азып түскен,
Халых аймах иніп түскен.
Хадарған малы ах чазыда
Хоозынанъ чайыл парыбысхан.
Халых чоны талай хастада
Хости-хорали чуртап парыбысхан.
Чоннынъ, малнынъ соонанъ ікі нигезі,
Чобалып-инеліп, пеер читкеннер,
Ат, мал чіли, кістезіп танысханнар;
Асхан хус чіли, тапсазып танысханнар
Иб-түнүктінь ызығы улыбысханнар,
Ідіс-хамыстынь ээзі улыбысханнар.
Алтын Чүсті көр салабас,
Ахылчазып, андар ойласчалар:
Чоохтабас ла чоохтары чоғыл,
Сөлебес ле сөстері чоғыл.
Ас-тамахты олар тимнепчелер,
Алтын столға салчалар.
Алтын Чүсненъ Алтын Тананы,
Алтын столнынъ кистіне иртіріп,
Аарлап, честеп сыйлапчалар.
Азыранған аразында исчетселер —
Табан табызы тадырапча,
Танаа чилі хоолапча.

Алтын Тана чоохтанып одыр:
«Ай Арыҕ килген осхас полча,
Ам мин хыя пастырыбызим.
Мині көр салза, ол
Атыйта тартыбызар пазох»
Анчада ікі ипчі пір тинь,
Аас азып, пуларға чоохтапчалар:
«Э-э! пір хайдағ-да хыс кизи,
Піске турызып, ачынған.
Ах Тас паза Көк Таснань күрес халған
Ай Арыҕ ол полар арса...»
Ырах чирде тееннер! —
Арғалыҕ сыннынь үстүнде
Ат табаны тазыли түскен,
Хыйғы пазы истіле түскен:
«Артых күстіг Алтын Чүс,
Артых күсті сынап көрень:
Илбек күстіг Алтын Чүс,
Илбек күсті тиньнеп көрень!»
Алтын Чүс аңдар парардань —
Алтын халха даа пахлабаан.
Ай Арыҕ полза алып хыс
Паза даа хысхырарға чаратпаан —
Сағыснань көре санан тур,
Көгіснень түре күрес тур:
«Алтын Чүснень күресчень ме,
Алай ағаа парчань ма?
Ат палғачанья чит көрим —
Анда, итсе, сыхчань ол».
Арғалыҕ сында үс күн турып,
Алтын теексер түзе килген,
Анда килгенде — сыхпинохчатханда,
Аллыҕ сағысха түзібісті:
«Арғалыҕ сынзар нандыра парарға —
Арға чоннань уядыстыҕ.
Ах өргезер кире пазарға —
Алтын Чүстень арыныстыҕ.
Ат үстүнде үс күн турып,
Ачырғань, түзе хонған,
Ах өргезер кире хоньп,
Алтын сіреезер аңдарылыбысхан.
Туданға ол тынь туттырып,
Тітіресчедір, сірееде чада.

Пір дее кизи агаа тапсабинча,
Пір ниме аннанъ сурбинчалар.
Ус күннинъ пазы читкенде,
Ускүре салып, тура хонған.
Алтон, читон тимдегі хыстар
Азыр сүрмеске чапсындылар —
Азыр тулунъ толғапчалар,
Иліг сүрмезіне чапсындылар —
Ікі тулунъ ирепчелер.
Тораасхырлыг чылғыны тооза соғып,
Тоғырамчылап, той салыбысханнар.
Хыр асхырлыг чылғыны хыра соғып
Хырмачылап, той салыбысханнар.
Аарлыг той ай алтына сабланған,
Көгліг той күн алтына истілген.
Алтын Чүстінъ ипчі алғанын истіп,
Алтон аймах чыылысхан.
Ай Арығнынъ ирге парғанын истіп,
Читон аймах чыылысхан.
Ат чахсынынъ артии чыылған,
Ир чахсынынъ күлии чыылған.
Ханаттыг хус, хара тубан чили,
Күннинъ хараан туу саап килче.
Харсахтыг анъ, хара маас чили,
Көзіп чыылысхан пу чирге.
Халых чон хайназыбысхан,
Харачылыг иб көрінминібіскен.
Тилекей чон көөрезібіскен —
Түнүктіг иб көрінминібіскен.
Улуғ алыптар, ат хосхлап,
Улуғ көге көг хосчалар;
Кічіг алыптар, күрес итклеп,
Күлкү, хатхы салчалар.
Аттанъ артых ат чүгүрче,
Ирденъ артых ир көглепче.
Артых төреен Алтын Чүс
Ай алтын аастандыра ырлапча,
Күн алтын нинърендіре көглепче:
«Аарлыг минінъ нигелерім,
Абаам Хыйға Чике хайда полчанъ?
Тойыма минінъ килбинче ол,
Тарынча ба алай маға?»
Салачын Арыг улуғ нигезі

Сала манъзыри нандырған:
«Піс, аны көрбин, ұр пол парды.
Мал хадарча тидірлер».
Алтын Чүс аны истебес,
Ах ой адына алтанып,
Арғалығ сынға сых парған,
Аархы саринзар көрібіссе —
Алачығас анда турчатча,
Алачых тастында хызыл хоор ат
Пағда хылбанънап турча,
Хыйға Чике ол чуртта
Алты, читі тас оолларға
Хан полчам тіп кўрлепче.
Алтын Чүс андар чиде парып,
Ат үстүнень тапсапча:
«Абаам, харындас Хыйға Чике,
Аарлығ тойға че паранъ». —
«Чох, Алтын Чүс, мин парбассым.
Чонны, малны мин чохта
Чахсы пу ооллар көрбинчелер».
Алтын Чүс, аттанъ түзе хонып,
Ағыларға холтыхтап алған.
Хыйға Чике, килерге унабин,
Хайдар-хайдар хысхыр сыххан.
Алтын Чүс, чоннанъ уядып,
Аны андох салыбызып,
Ах ой адына алтанып,
Аалзар нандыра ин килген.
Алыптар аразына хатабох кіріп,
Ас хатиинанъ ізіп одырча ол.
Олох ырын ырлапча ол,
Олох көөн көглепче ол.
Алтын Чүстінь пастызы
Алтын Тана хыс пала
Ай Арығ анынъ чечезі
Анчылған туста кір килген.
Ікі пице, удур-төдір
Көрізібізіп, күлізібіскеннер.
Алтын Тана сағынған:
«Алтын Чүсті ууп-тееп чөріп,
Ағаа парбассым сағынған ол.
Ам сын кирек киліскенде,
Аны ол сағынча ла ба ни?»

Ай Арыҕ позы сағына түскен:
«Хайданъ пілди ни пу пала
Алтын Чүснень алызарыбысты.
Аданъмынанъ даа тунъмам пол!
Азынада пілген киректі!»
Ікі пиче пастырыс киліп,
Изен-минді пиріскеннер,
Ікі харахнанъ удур көрізіп,
Ікі холнанъ чапсынызыбысханнар.
Ай Арыҕ чечезі аалчыны,
Холданъ хаап, холтыхтанъ чөлеп,
Алтын столнынъ кистіне иртіріп,
Хынған азынанъ сыйлапча.
Ас-тамахты олар чіпчелер,
Арачын асты ічіпчелер,
Алыптарнанъ тинъ изіре,
Араан-параан түсчелер.
Хара чирнінъ хазы чирденъ,
Хатап алып чон чыылҕлапча.
Хан тигіріннъ чаҕазы чирденъ,
Күчүн алып чон чидісклепче.
Хынғанни чон хайнасчадыр,
Хырых онъ көгнень көглесчелер.
Сағынни чон сарнасчадыр,
Сарыҕ чазаа истілчедір.
Чир алтындағы чик-айна
Тооза чыылысхан пу тойҕа, —
Чағын килерге чалтанызып,
Кидер, хыр азыра чөрглепчелер.
Аалҕа-күнге кірерге итселер —
Алтын Чүстенъ хорыхчалар.
Айланып, ибзер нанарҕа итселер —
Арҕа чонҕа көйіркөпчелер.
Тойдағы чон уламох хайнасча.
Толы хоорай уламох күлісче.
Аны көріп, айна-чик,
Ахсын анъайтып, харапча.
Арҕалыҕ сыннынъ озаринда
Анда-мында олар чөрглепчелер,
Піреде, пастарын сорайтып, көрібісчелер;
Піреде, постары сых киліп, көрібісчелер.
Көншілері тынъ хорылчадыр,
Сілегейлері аҕаа субаарасчадыр.

Чүректері тынъ көөребіссе,
 Сын индіре чылыбысчалар.
 Ирнілерін сөлейтібізіп,
 Озен индіре пөк килчелер,
 Адай-хус тынъ ұрүзібіссе,
 Ачырғанызып, айлан нарчалар.
 Пөзік хырнынъ үстүнде
 Пис хуу хат чыылызып алған,
 Аяғы полып матырхазып,
 Пірсі пірсіненъ артых полча.
 Хола харахтығ хуу чеченъ,
 Тойға килген кізіні көріп,
 Хайди идерлер мині тіп,
 Хырна тонын төзеніп алып,
 Хыр индіре чылыбысхан.
 Хырлығ тасха орта чылыбызып,
 Хызыл сал тиик станынынъ,
 Халбах түбін чара тартыбызып,
 Харғанып ала нандыра парған.
 «Хайдар-хайдар көкіп париғазынъ,
 Хайди айланыбыстынъ за, эй?» —
 «Көрбинчезер бе, түгенчі станымны
 Хырлығ тасха түбін талааным?!
 Талах станнығ, уятпин даа,
 Тойға хайди парам за?!»
 Чис харахтығ хуу иней,
 Чылбыранъ чирін талли чылыбызып,
 Чітіг тасха орта киліс парып,
 Пут кибін талаттырыбысхан.
 Сарсых пудын станынынъ,
 Сол холына тудынып алып,
 Сыхтап ала ла хыр үстүнзер
 Сых парыбысхан хуу иней.
 «Чылбыранъ чирче чахсы полар тіп,
 Чылыбыспаазынъ ма за, эй,
 Хайди нандырох айлан килдінъ?» —
 «Чітіг тасха орта киліс парып,
 Чахсы плис станым талабадым ма за.
 Саарсых путтығ станнығ мин
 Чон аразынзар хайди кірем зе?!»
 Той-пайзар кір полбин,
 Пис хуу инейлер, одырып алып,
 Сөлейте тудып ирнілерін,

Сүүледе ылгазып одырлар.
Аньнынъ, хустынъ салдаан сөөк-сағын
Олар, піріктіріп, чіп одырчалар.
Читі пастығ чилбіген
Чеескее, тойға килгенök чөр,
Ала тазынға мүн салған
Арбах-урбах ол түс чөр,
Ала тазыннынъ сағырызынзар
Хасхайта арах одырыбысхан,
Анда-мында ла көрін пар чөрче:
Піреде хыр үстүнде сайбырлатча,
Піреде хыр хабырғазынзар ин килче.
Чилбіген апсах тойзар кірерге
Чалтанадыр Алтын Чүстенъ —
Чирі, ізері килзе дее,
Чонзар чағын кил полбинча.
Айна, чабаллар астапчалар,
Алып чахсылар көглесчелер.
Чик, ирліктер сыйлағ көрбинчелер,
Чахсы алыптар чылли тойлапчалар.
Алып төреен Алтын Чүс
Алып чонға искилдіре,
Айна, чикке салындыра
Ырын ырлапча, көөн көглемче:
«Читі ирліктенъ чир хорыхпаспын».
Чилбіген апсахтынъ, аны искенде,
Читі пазы соғылыза түскен,
Чүрек нимезі түрсілезе түскен,
Чир алтынзар тимненібіскен.
Сарығ чылан хамчызынанъ
Саали сапты тазынын.
Сайбырладып, табах-тубах түзіп,
Сын азыра чөрібіскен.
Чикчеекей хуу хатха чолда чидіп,
Усхастырып алды Чилбіген,
Удур-төдір хайыстыра одырып,
Улуғ манъзытта парыбысханнар.
Хыр үстүндегі хычалығлары,
Хорығып, чылызох түскеннер;
Хырна тоннарын түре хабынып,
Хылчах-халчах полып, ойласчалар.
Талах станнығ ікі иней
Тоозазынынъ алнында чүгүрісчелер.

Соона халыбысхан алчахтары,
Сүре ойлазып, тапсасчалар:
«Сирер кизи алнынаны ойласпанъар,
Соона кирип алынъар, эйлер! —
Станынъар пая талаглап салгазар,
Идет³⁵ коринчезер алнында».

Тойга килген айна-чик
Тооза пиди тарады,
Тамах чибин, тынь астап,
Тонъхар тусклеп, парглады.
Чес корчеткен читон алып,
Той чипчеткен тоғызон алып,
Пир унге салып, тапсасчалар,
Пир сосненъ олар чохтапчалар:
«Хара чирнинъ устунде,
Хан тигирнинъ алтында,
Пурнунанъ тынып чуртирда,
Пудынанъ пазып чорерде
Ах ой аттынъ алнына кирер ат чоғыл,
Алтын Чусті кодир тастир ир чоғыл.
Ах ой адынъны изерлеп,
Арғалығ сынға сыхпас пол,
Арға чонны аралап чорбе,
Ил чонны ибиріп чорбе.
Ат хулағы азырылыспас нанчы поларбыстар.
Інек муўзи онъделениспес нанчы поларбыстар»
Хазан туьби хахталчадыр —
Халых туьбен тарапчадыр.
Тоғыс ай пазы читкенче,
Тооза чоны тарапчадыр.
Ханаттығ хус ус туьлеп тарапча,
Харсахтығ анъ торьт туьлеп тарапча.
Хойнында килген палалар
Хооп ойлирға чит партыр пу тойда,
Чидекте килген палалар
Чилбе³⁶ тастирға чит партыр пу тойда.
Ай хараазын алтап хонғаннар,
Алтон чылтысты санап хонғаннар.
Тун хараазын тунеп хонғаннар,
Туьбен чылтысты санап хонғаннар.

Көгөріп танъ атханда,
 Көстеліп кун сыхханда,
 Сарғалып танъ атханда,
 Сағылып кун сыхханда,
 Истіп, тынънап пулар чөрзелер —
 Ат табаны тазылапчадыр,
 Танаа чилі хоолапчадыр.
 Ырах килир тееннері —
 Арғалығ сыннынъ үстүнде
 Ачығ хыйғы төгіле түскен:
 «Ах сабдар аттығ Ай Арығ,
 Артых күсті сынап көренъ,
 Илбек күсті тинънеп көренъ!»
 Алтын Чүс ізік азып көрзе,
 Кілінъ ханаттығ, чарых түктіг
 Көк аттығ хыс пала тур.
 «Алай иней Ай Арығ,
 Саға хыс пала тапсапча».
 Ипчізі анчада Алтын Чүске:
 «Э-э, хачан мин хыс тустох
 Энниг тасхылнынъ үстүнде
 Пизікте абыдылчатхан палаа урунғам.
 Пазымда сағыс чох полған чили,
 Сырайына түкүрібізіп, парыбысхам.
 Ос аларға, өзін хооп, пеер килген —
 Ол хызычах полар пу.
 Кілінъ ханаттығ чарых көк аттығ
 Кілінъ Арығ полар ол...»
 Алтын Чүс амды Ай Арығданъ сурчадыр:
 «Син парарзынъ ма, иней, андар?
 Алай мин парим ма күрезерге?»
 Чапчанъында пазох нандырча:
 «Че, мин дее пар килимзіне зе.
 Килген кізізер удур сыхпасха —
 Кибірі чоғыл Алтын Чүстінъ».
 Ах ой адына алтанып,
 Арғалығ сынзар чөрібіскен.
 Ат пазынанъ азыра сегіріскеннер,
 Ас-пилденъ чапсынызыбысхайнар.
 Читі кунге читіре күрезіп,
 Чирге, нанға түспееннер.
 Тоғыс куйні тобыра күрезіп,
 Тобырах, тасха түспееннер.

Читі күн тееннері —
Читі чыл тузы пол партыр;
Тоғыс күн тееннері —
Тоғыс чыл тузы пол партыр.
Аймахтанъ килген Кілінъ Арығ
Азахпынанъ ас пас чөр,
Аябынанъ көп таян чөр.
Ас, ұр дее итпеен Алтын Чүс,
Ах аясха сығара көдір парған,
Аннанъ чирге түзүргелекте,
Алғаны Ай Арығ чиде түскен:
«Адыр, тохтадах, алғаным,
Ала манъыс оолғыбыс төреен,
Кілінъ Арығны килтибіс идень!»
Алтын Чүс, көөлче чирге түзіріп,
Аас азып, ипчізіне тапсапча:
«Че, чоохтазынъар андағда.
Чарир полза — іди дее ползын»
Алтын Чүс, ах ой адына алтанып,
Аалзар алдыра инібіскен.
Ай Арығ, анынъ ипчізі,
Кілінъ Арығны чөптеп пастаан —
Чүс сөзін чүгүрте сөлепче,
Пір дее чирде сүрнүктірбинче.
Иліг сөзін индіре сөлепче,
Пір дее чирде инъдетпинче.
Чөбін алып хыс паланынъ,
Чидінізіп, аалзар ин парғаннар.
Ус хулас сыннығ ах ой аттығ
Алтын Чүстінъ оолғы
Тоғыс хулас сыннығ ах ой аттығ
Ай Саланъар чайзанъ оол.
Хыс ла чөпке кіргенде,
Пазох тойны тойлабысханнар,
Пазох пайны пайлабысханнар.
Алтын Хааннынъ кічіг хызы,
Алтын Тана, ухаанчы хыс,
Аас азып, тапсап одыр,
Тіл сибіріп, сөлеп одыр:
«Хыйға Чике абаанъарнынъ
Чарым сағызын, чарым күзін
Чабал сағыстығ ічезі
Хара кічігдөк тартып алғанын

Хайди мынчага читіре пілбинчезер?
Көгін Арығзар парабас,
Ал килер кирек сағамох».
Алтын Чүс оолғына чоохтап одыр:
«Ай Саланъар, минің оолғым,
Ах ой адынънынъ чүгүрізін көр-көр
Ал-позынънынъ күзін піл көр».

Ай Саланъар, адына алтанып,
Көгін Арығзар чөр сыххан.
Арғалығ сынны ас париғанда,
Ах ой аттынъ хузуруғын
Пір іліг сини көр халғаннар.
«Чиит—чиитке чаразығ» тіченънер,
Алтын Тана хыс палананъ
Кілінь Арығ наа ипчі,
Брах нимені чағын идіп, чоохтасчалар,
Чағын нимені ырах идіп, чоохтасчалар.

Ай Саланъар ол полбаста
Айлан килген андархы чирденъ.
Адынанъ түзіп, палғап салып,
Ах өрге ибзер кире пастырған.
Хыр озаринда чурттығ Хыйға Чикенінь
Чарым күзін, чарым сағызын
Ағыл килтір Ай Саланъар.
«Хайди иттің уучаңны, Ай Саланъар?» —
Кіреріненъ сурды Алтын Чүс.
«Хайди даа итпеем иней кізіні.
Хайди чуртаанынанъох ол халған».
Алтын Чүс оолғына чоохтапча:
«Хыр озаринда отахтығ
Хыйға Чике абаанъны,
Хапчағай парып, ал кил.
Хынминчатса — холтыхтан кил».
Андада, түрче поларынанъ, Ай Саланъар
Абағырдырбинанъ Хыйға Чикені
Холтыхтан килген ах өрге ибзер.
Ағыл килбишенъ, сас ойда тастап,
Ахсына тоғыс торғаях суғыбысханнар.
Хыйға Чике пурунғыданъ пу сіліг,

Алындағыданъ амды сіліг,
Угее парған энніг улып,
Чазы парған чарынныг улып,
Чатхан орнынанъ тура салған;
Пуға чіли, мустап турадыр,
Інек чіли, мўўреп турадыр,
Алған Хыйға Чикенінъ ікі ипчизи
Амды кил санъай өрінісчелер,
Алында чуртабаан чурттарын
Ам чуртап пастапчалар.
Алтын Хааннынъ кічиг хызы —
Алтын Тана, ухаанчы хыс,
Адам чуртына айланарға тіпче,
Ічем чуртына ибiрiлерге тіпче:
«Чаян салғаным Ай Чарых Хаан
Сағыпча полар чирімде».
Улуғ чурттынъ кiнi кiзi,
Хадарған малнынъ ээзи кiзi
Ах ой аттыг Алтын Чўс
Алтын Танаа чоохтапча:
«Алтын Хаан пабанънынъ чирiнде
Ай Чарых Хааннанъ тоғыс чыл кўрескебiс.
Чахсы сағыс пісте ползын —
Чарылыспас піс поланъар».
Алтын Тана хыс паланы
Аал-кўнненъ ўдескеннер.
Алтын Тана чўрiбiскен,
Аал-хончыг айлан килген.
Ўс кўчўн алып, чурт ээлерi,
Ўс чара иб тутханнар,
Ўс чара чуртабысханнар.
Ай Саланъарнанъ Хыйға Чике
Хадарған малнынъ санын алчалар,
Халых-тўбен чоннынъ пўгiнiн алчалар.
Алып кiзi Алтын Чўс
Хадарған малнынъ ээзи полча,
Халых чоннынъ ханы полча.
Ай алтын алты алыстыра чуртапчалар,
Айнынъ алтында олар сабланчалар.
Чир ўстўн читi чылыстыра чуртапчалар,
Чирнинъ ўстўнде олар сабыхчалар.
Чағын чурттыг чоннанъ
Чахсы нанчы улып чуртапчалар,

Ыраххы чурттыг чоннанъ
Ынаг нанчы полып чуртапчалар.
Окіс-чабысха өзөлөрї ачып,
Чарыны пөзік ат мўндірчелер,
Чагазы сіліг кип кизіртїпчелер,
Чазаа толдыра мал өскірчелер,
Чабага азағы киндетпинчелер.
Чирге толдыра чон чуртатчалар,
Чаага олар чөрбес полчалар.
Узун хузуриин сөзірініп,
Анъ кірбес полды ол чуртха.
Узун арғамчызын тудынып,
Оғыр кірбес полды ол чуртха.
Аран-чула ат малларнынъ,
Изер-чўгеннерін суурғлап,
Санъмайларынанъ сыйбап,
Сағырызыларынанъ саап,
Чоохтанып, олар салғлабысханнар:
«Сўттїг көлде суғаттыг улынъар.
Кирек полза, тапсазабыс —
Кил турарча улынъар».
Алып улус чурт ээлерї
Ах өрге иблерінзер кіргеннер.
Ооры чох тамах олар чїпчелер,
Ойи чох кип олар кисчелер.
Көбенъ төзекке чадабас,
Көлбенъ чорғанны чабынып,
Чуртап, мөтеп халдылар...

Нымаабыс пістїнъ тоозыл парды,
Пазында хаях, пічїрө полды.
Алыптар чурты ырах халды,
Айланып піс нанчабыс,
Айланып — піс пеер килчебіс,
Алты хырны азып одырбыс.
Алты хыллыг чатығаныбысты
Аастандыра хағып одырбыс.
Алты хыллыг чатығанны
Аастандыра ноға хахпас?
Алындағыларнынъ чуртын
Ам нымах идїп ноға ыспас?

Сбс пілдіріглері

- 1 Тилекей — чир ұстұ.
- 2 Сілестіре — халдырбың.
- 3 Көбенъ көс — пүргектелген харах.
- 4 Ах өрге иб — пурунғыларнынъ ибі іди адалчанъ.
- 5 Истеп — сағынып.
- 6 Манъыс — намыс (час).
- 7 Тіл сибіріп — сябер тілиенъ.
- 8 Теек — ат палғачанъ (столба).
- 9 Аран-чула — оланъай нимес ат.
- 10 Махыда — табырах.
- 11 Хап-чарымызын — чарым кўзін.
- 12 Ұс таап, ұғұ пас тур — ұс хати абағырча, аахтапча.
- 13 Қинчениъ терізі — чарым частығ тізі хураған терізі.
- 14 Алай хоохай — ачырғанысчалар.
- 15 Тосхалап — салғахти тўріліп.
- 16 Алтын хасхаа хазни тастаан — изер хамаана ілдір салған.
тінніг.
- 17 Алтын кўндўк — алты алып чирі.
- 18 Кўчўн — кўстіг.
- 19 Төнъіс — чинъ полбас.
- 20 Кичір — өдір саларға.
- 21 Сееренъинъ — хаарғаннынъ.
- 22 Көнетке — сўскен, ирлік.
- 23 Часхалып — чөпке кіріп.
- 24 Көбенъ төзекке — нымзах, арығ төзекке.
- 25 Көлбеске чорғанны — илбек, тері чорғанны.
- 26 Тигін — тыстан полбас, тудығ чох.
- 27 Тозоор — терненъ тіккен араға урчанъ ідіс.
- 28 Чуймала — артын.
- 29 Тоғыс там тигір чирні — тоғыс хадыл.

30 Сараа — ідіс.

31 Тобырчых — хамчы.

32 Тапчорли — хозахы.

33 Хурлух — соған сухчанъ

34 Кичелеп — сизініп.

35 Идет — чабал, киліспес, изі чох.

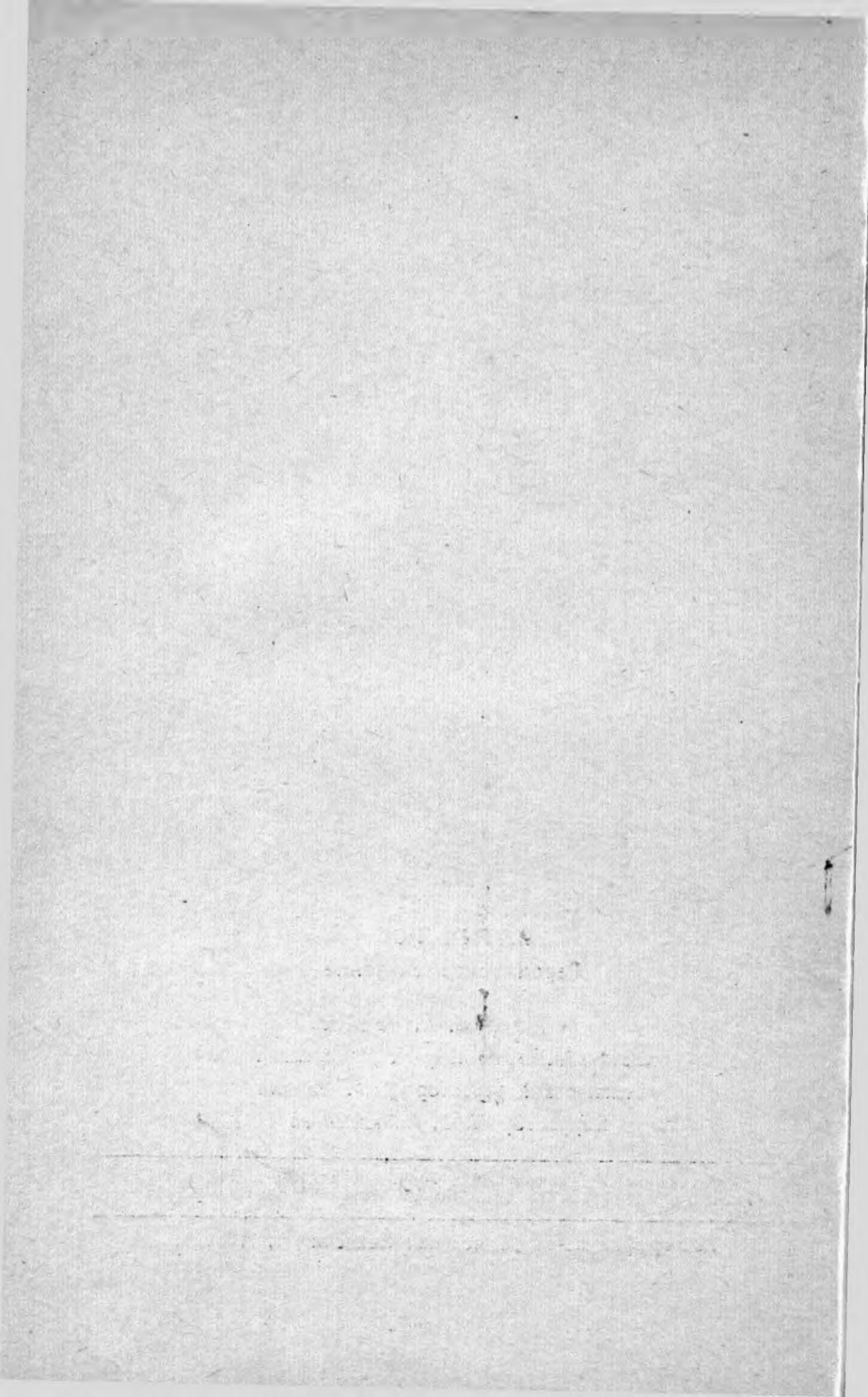
36 Чилбе — тасты ырах тастачанъ хастырмах.

АЛТЫН ЧЮС
Героическое сказание

Редактор *М. Н. Чебодаев*
Художественный редактор *А. П. Масленников*
Технический редактор *Л. Ф. Ильина*
Корректор *Н. С. Кобежикова*

Подписано к печати 3 июня 1958 г. Форм. бум. 84×108¹/₃₂. Печ. л. 5¹/₂
Уч.-изд. л. 5,35. Тираж 2000 экз. АЧ00226. Заказ 1992. Цена 2 р. 70 коп.

Типография из-ва „Советская Хакасия“, г. Абакан.

Паазы 2 сал. 70 ахча.

ХАКАСИЯДАҒЫ КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
АБАКАН—1958